ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 53 (17190)

2006 чылдың МАЙ 20, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 16.00
Садар өртээ – 5 рубль.

Национал төлевилел

АЖЫЛ ХӨЙ БОЛУР – ЭКИ-ДИР

Апрельдиң сөөлгү ол ийи хүнү Шуурмакка чуттуг-ла болган. Хондур, хүнзедир хар чагган, машиналар арт кырынга тайгактап, чамдыкта «тепкиленип» үнүп тургулаан. Мурнунда эрий берген чыткан асфальт шывыглыг оруктуң чамдык черлери кылама дош дег апарган.

— Тайгада эрлерге-ле түренчиг-дир, хинчектиг чүве-ле болгай, өл хар деп чүве: арын-башты-даа шыва шаап турар, идик-хеп-даа өл шылба. Тайып ужар-даа сен, харын-даа озал-ондак мыя — моторлуг хирээ, машина-трактор-биле ажылдап турар улуска...

Тайылбыр хевирлиг мындыг янзылыг чугааларны бо ыяш дилдирер черге дыңнадывыс. «Тайгада оолдарның» чүдүрүп чорудупкан чудук ыяштарын дилдирип турар чер бо: ийи пилорама, он шаа кижи. Олар бөгүн эртенден тура ажылдаар черде чыылган бокту арыглап, хамык чүвени эмгелеп турганнар. Маңаа, Белдир-Арыгга, хар шоолуг чагбаан, ынчалза-даа бораң, өл-шык. Дилдирип каан ыяштар, хыртыңнар аянныы сүргей айдызап чыдар. Мында бүдүрүлге чугаазы-биле «төнчү продукция» дээр белен тудуг ыяжын бүдүрүп турар. А тайгада...

— Шуурмакта Сайлыг-Хем унунда Сорулуг ынчаар ыяш кезер черлиг бис. Чогум бодум тудугжу кижи мен – деп, аңаа турган аныяк оолдарның бирээзи чугаалады. — Өрттенип турган чер-дир ийин. Даштын көөрүңге, анаа дыттар турар, ужурарыңга, дең кезииниң ишти хос, ирик болур – он ыяш болза, дөрт-бежи. Ам харын оолдар ындыг ыяшты баш удур элээн билир апарган.

Шевергин кылдыр чыып каан бажың ханазынга баар брус ыяштарда кемниг чүве билдиртпес болду. Ол хүн бригадир Коданмай Маадыр Кызыл кирген, чок, ооң «дайынчы оралакчызы» Эраст Балданай-биле чугаалажып олур бис.

— Ыяш ужуруп, оларны алды-алды метр кылдыр кестиргеш чорудуп турар беш оол бар. «ЗиЛ» машиналыг, ДТ-55-тиг, чүдүрер тракторлуг...

Ажыл мындыг янзылыг чоруп турар. Бензин-биле ажылдаар хирээлиг кижи ыяшты ужурар, оозу аайбаштыг дүшсүн дээш, өөрү дузалажыр. Будуктарын кезип арыглааш, тракторга трос-биле кожар. Дытты тускай шөлчүгешке эккээрге, бир кижи стандарт езугаар алды метр кылдыр одура кестирер. Ыяш сөөртүр машина чүүгү хире чеде бээрге, тускай херекселдиг трактор-биле ыяштарны бөле-хаара көдүрткеш чүдүрүп кааргa, борта, пилорамага, эккээр.

Үш-үш кижи «экипажтыг» ийи пилорама шиигейндир, кыжырткайндыр ажылдап эгелээр. Брус чудуктан артып калган хыртыңны одаар ыяш кылдыр доорап турар ийи ажылчын база бар. Олар шааараш херим кылыр штакетниктерни база станокка белеткеп «эрттирип» турар болду. Чугаавыс аразында хыртың алыр дээн машиналыг улус келгеш, Эраст Домбууевич-биле туда санашкаш, квитанциязын ал-сал-ла, оозун чүдүрер дээш үнүптүлер.

— Бодум рамщик мен, бригадир чокта ажыл аайлап-башкарар, продукция дээш санажыр кижи-дир мен – деп, ол чугаалап кагды. – Болар бистиң Тес-Хем оолдары-дыр, бир күдээвис бар. Сөөлгү үеде Эрзинниң кайы-даа сумуларындан улус кээп садыглажып тур, колдуу хуу улус болур, үениң байдалы ынчап барган: тудуг-суур кылып турар кижилер көвүдеп орар. Самагалдайдан военкомат элээн материал ап тур. Ам бо туда акшалыг уругну көрдүнер: элээн брус, манза хереглээн, дөрт муң чедир акша төлээр. А чогум чаңгыс чудук, ийи-үш манза-даа болза садып-ла тур бис.

Дараазында чугаавыс элээн хөй киржикчилиг апарды. Ол черниң ийи-үш оолдарындан аңгыда чолаачывыс Виктор Монгушович, фотокорреспондент черле бирээни бодап алганнар боор, хөйле айтырыглар салып, санап ордулар. Билдилии аажоктар, ындамында тудуг материалдарын кандыг өртекке садып-саарып турарын ыяк билирлер хире.

Кожуунда моон аңгыда чүгле Шуурмакта арга-арыг ажыл-агый черинде ыяш дилдирип турар. А бо оолдар бажың тударынга херек бүгү материалдарны кылып турарлар: бажың ханазы болур 18х18 см брус, оон аңгыда 10х18 см хемчээлдиг чиңгежээн база ийи-үш янзы манзалар. Бо чылын ыяш өртээ элээн улгаткан, бир кубометрниң 3,2 муң рубль, а ол дээрге 5 чоон брус чудук чүведир. А ийи квартиралыг бажыңга 120 кубометр чедер. «А чаңгыс квартира, аңгы бажың болза?» «Чунар-бажың тудар болза?» Ынча дижип алгаш, санап көрдүлер-даа. Мээң билгеним: чамдык черлерниң белен кылдыр эптеп каан бажыңчыгаштарының өртээ моон садып, боду кылганы-биле кол нуруузунда дөмей хире.

— Бо чылын кылыр ажылывыс четчир болгаш артар – деп, ыяш дилдирикчилери, тудугжулар өөрүп турар болдулар. – Маңаа, Белдир-Арыгга, «Чодураага» үш бажың туттунар, өске черлерге он шаа. Чээли ап шыдаптар болза, «Чодураа» КУБ хымыс фермазын тургузар. Ажыл хөй болур – эки-дир. (Бо дугайын суму чагыргазының даргазы Лина Балдан база чугаалап орду).

(Уланчызы 2-ги арында).

Ыяш сөөртүр машина чолаачызы Мерген Коданмай, тракторист Менди Коданмай.

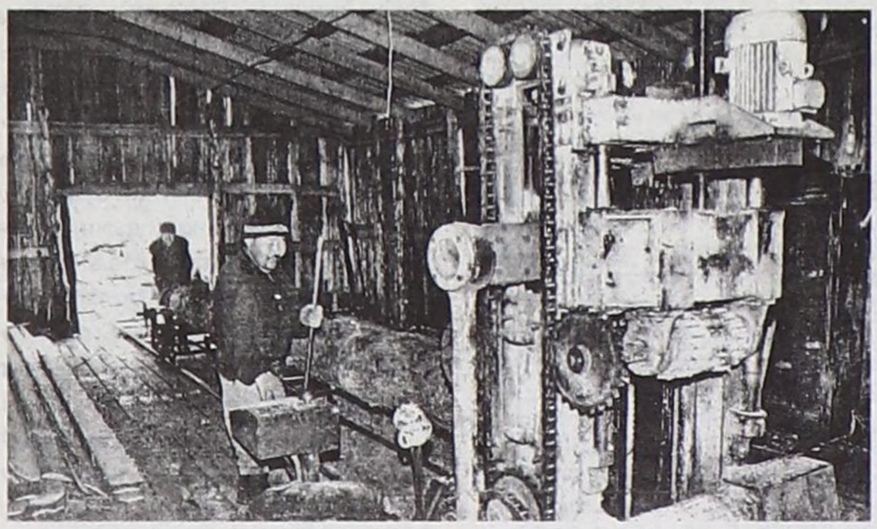

Ыяш дилдирикчилери: Аян Аралдии биле Шолбан Бадарчы.

Кажан? Каяа? Чүү?

ЧЭЭЛИ БЭЭРИ КӨВҮДЭЭР

«Агроүлетпүр комлекизин хөгжүдер» национал төлевилелди күүседир дээш республиканың барыын талазында Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл кожуннар, Ак-Довурак хоорай тодаргай хемчеглерни ап турар.

Оларның хуу дузалал болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйлары мал болгаш техника садып алыры-биле банкыдан чээли дилээн 600 ажыг билдириишкинни киирген. 150 хире ажыл-агый чээли алыр документилерни белеткээрин доозуп турар. Май 1-ниң медээзин езугаар алырга, үстүнде адаан кожууннарның 12 хуу дузалал болгаш тараачын ажыл-агыйлары 2 миллион 480 муң рубльдиң чээлизин алган. Оон аңгыда «Россельхозбанкының» салбырының чээли комиссиязы 11 хуу дузалал ажыл-агыйга 2 млн. 860 муң рубльдиң чээлизин бээр шиитпирни хүлээп алган.

«Россельхозбанкының» Тывада девискээр салбыры Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда бодунуң төлээ черлерин организастаан, оларны өске кожууннарга база тургузар. Ынчангаш көдээниң ишчилеринге чээли алырынга таарымчалыг байдал тургустунар.

Бистиң корр.

КЫДАТТАН ААЛЧЫЛАР КЕЛИР

2006 чылды Кыдатка Россияның чылы кылдыр чарлаан.

Бо чылдың февраль айда Тыва Республиканың Чазааның, Кызыл хоорайның мэриязының делегациязы, Бурят Республиканың, Чита областың, Краснокаменск хоорайның төлээлери Кыдаттың Маньчжурия хоорайга ооң байырлыг ажыдыышкынының езулалынга киришкен. Февраль 14-те Кызыл хоорайның чагыргазы биле Иштики Моол Автономнуг районнуң чанында Маньчжурия хоорай чагыргазының аразында бот-боттарынга ажыктыг садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурлуг кады ажылдажылга дугайында протоколга ат салган. Ынчан Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Юрий Ананьин Маньчжуриянның чазак делегациязын Тываже чалаан.

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Кызыл хоорайның мэриязының чалааны-биле Кыдаттың Иштики Моол Автономнуг районунуң делегациязы май 20-де республиканың найысылалынга чедип келир. Делегацияны Иштики Моолдуң Автономнуг районунуң Чазааның садыг эргелелиниң начальниги Люй Эршань баштап чоруур.

Кыдат делегация үш хүннүң дургузунда даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм, садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамыларга, хөреңгиттерниң төлээлери-биле элээн каш албанның ужуражылгаларын эрттирер. Кызыл хоорайның тураскаалдыг черлери-биле таныжар, күрүне лицейинге, Алдан-маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейинге болгаш өске-даа социал-экономиктиг объектилерге баар.

Май 21-де хоорайның мэриязынга Кыдаттан келген делегация-биле ужуражылга болур, аңаа ийи хоорайның төлээ черлерин ажыдар дугайында чугааны кылыр.

СӨӨЛГҮ КОҢГА

Кызыл хоорайның школаларының 2765 үстүкү класстарының өөреникчилериниң сөөлгү коңгазы бөгүн, май 20-де болур.

Бүгү школаларга байырлал эртенгиниң 10 шакта эгелээр. Бо чылын он бирги классты 917 кижи, тоску классты 1798 өөреникчи доозар. Эрткен чылын Кызылдың школаларын дараалаштыр 1099 болгаш 1774 кижи дооскан.

Хоорай олимпиадаларының, конкурстарының, эртем-практиктиг конференцияларының тиилекчилеринге, ол ышкаш тиилекчи өөреникчилерни белеткээн эртем башкыларынга шаңналдарны тыпсыр.

Школалар доозукчуларынга Совет Тыванның 5 чылы аттыг стадионга дискотеканы 18 шактан 22 шакка чедир организастаар. Доозукчуларның чурумун хайгааараары-биле хоорайның өөредилге комитединиң ажылдакчылары шагдаалар-биле кады рейдилерни хоорайга эрттирер, хоорай кыдыынче үнүп походтаарын хораан.

Айдыс СУНДУЙ.

Тээлиниң ортумак ниити өөредилге школазының башкыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

өөредилге талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Бай-Тайга кожуунну Тээли ортумак школазының башкызы **Антонина Сендажыевна ДОНГАККА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Бай-Тайга кожуунну Тээли ортумак школазының башкылары **Марина Окпан-ооловна САЛЧАКТЫ** болгаш **Елена Көк-ооловна ШОЖУНЧАПТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Чоннуң үнү

Демнигде күштүг

Сталин, Мао-Дзе-Дун, Ким Ир Сен, Фидель Кастро, С.Тока... болгаш өскелер-даа чурттар баштыңчылары ышкажыл. Олар чону-биле сырый харылзаалыг ажылдап чораанар. Оларны чону деткип турганнар. Совет Эвилелинче немец эжелекчилер халдаан үеде «Сталин дээш, Төрээн чурт дээш!» деп лозуңнуң адаа-биле бүгү чон көдүрлүп үнгеш, дайзынны тиилээн. Чон баштыңы Сталин-биле чаңгыс аай, бир демниг турганы ол-дур. «Демниг сааскан, теве тудуп чиир» деп чүве ол-дур.

Тывалар бичии арбан даргаларындан эгелээш, улуг удуртукчуларга чедир кончуг хүндүлээр чораан. Ындыг чорук удуртукчу кижиниң хей-аъдынга, ооң ажылдаарынга дөгүм болур. Күрүне удуртукчузунуң ат-алдары көдүрүлген тудум-на, ооң нациязының ат-алдары база көдүрлүр апаар.

Амгы үеде удуртукчу кижиже халдаар, бактаар, бужар чорук тыпты берген чүве бо. Амгы үеде Тыва Республиканың бирги удуртукчузу Ш.Д. Ооржак үшкү хуусаада эки ажылдап турар деп билир мен. Ооң бүгү соңгулдалары шилилгелиг азы удурланыкчылыг эрткен чүве. 1997 чылда Президентиниң ийиги хуусаада соңгулдазында Ш.Д. Ооржак, оралакчы президент А.Мельников чоннуң 71 ажыг хуу бадылаашкынын алгаш, тиилеп үнгеннер. Алды эжеш удурланыкчының шуптузунуң катай хуузу үжен безин четпес болган. Чон Ш.Д. Ооржактың программазын болгаш айыткалын үргүлчү деткип келген болгаш деткип турар.

Ш.Д. Ооржак Россия Федерациязынга кончуг нарын берге үе турда, Тываны удурту берген. Ш.Д. Ооржак баштаан Чазак Тыва бодун боду хандыртынар сорулганы салгаш ажылдап турар. Чылдан чылче республиканың орулгазы бичиилеп көвүдеп эгелээн. Бо дугайында ТР-ниң Чазааның хуралынга Экономиктиг хөгжүлде яамызының сайыды Г.Ф.Балакина илеткелинге айыткан. Рыноктуң бо берге үелеринде ТР-ниң Чазаа социал-экономиктиг нарын айтырыгларны кичээнгейге ап, хемчеглерни чорудуп, дарый шиитпирлеп турар. Тываның чурттакчылары амыдыраарының угшиин рынок экономиказының дүрүмнерин езугаар тургузуп өөрени бергени Ш.Д.Ооржактың уйгу-чыдын чок ажылының түнели-дир.

Даргавыстың ачызында соңгучүктүң чурттакчылары-биле дең эргелиг апарган бис. Соңгу үкте ышкаш херээжен чон — 50, а эр улус — 55 харлыывыста пенсиялап турар. Ш.Д. Ооржактың ажылының түннелинде спорт, эртем, уран чүүл, культура талазы-биле дыка бурунгаарлай берген бис. Чамдык көргүзүглер делегей деннелинде үнген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының В.В. Путинге Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакты бактап, ону хуусаа бетинде ажылындан халаар дугайында дилег киргенинге бүгү тыва чон удурланып турар бис. Депутаттардан чон аразынче кирип, оларныңбиле бир демниг ажылдаарын соңгукчу кижи болганымда негеп, дилеп турар мен.

Шериг-оол Дизижикович республиканың хөгжүлдезинге ам-даа улуг үлүүн киирип шыдаар, байлак арга-дуржулгазы четчир, күжү, бүгү талалыг билии бар, ынчангаш дөртку хуусаада Чазак Даргазынга ажылдаарын дилеп турар мен.

Уван-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

АЖЫЛ ХӨЙ БОЛУР — ЭКИ-ДИР

Евгений Самдарак биле Эрес Балданай.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ажыл хөй болза, эки ажылдаар болза, чугаажок-ла, акша, холга тудар акша хөй болур. Ооң кадында ыяш өртээ улгатканындан шалың эрткен чылын ортумаа-биле дөрт муң турганындан элээн немей өзер деп идегел оларда бар.

Кышкы соок үезинде «каникулдаан» улуска ажыл — күзел, акша — күзел. Чогум эрткен чылын төлевирни доктаамал ап турган улус бо чылын база аңаа идегеп, удуртукчуларынга ынанып турарлар. Аныяк, шыырак эрлер – шупту чодураажылар, кижи бүрүзү өл-чаш ажы-төлдүг улус, эки ажылдаарын, эвээш эвести алырын күзеп турарлар болбайн. Ажыл үзер, анаа-ла базып чоруй баар таварылгалар чок. А бо ажылы чоруп турар болза, төрээн черинге чаа тудуг-суур немежипле турар болгай, ол дээрге таарымчалыг чурттаар оран-сава талазы-биле национал төлевилелдиң күүселдези-дир.

Бо үүлдү оон эгелээр турган чадавас, ынчалза-даа орай эвес. Бистиң чораанывыс ыяш дилдирер чер дээрге чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткел-биле үгле адазының ады-биле «Чалбааевич» деп адай бергени аныяк кижиниң, алызындан угаанныг, мөзүлүг, ажылгыр, үениң өскерлиишкинин эндевес сайгарлыкчы Валерий Белчиттиң бүдүрүлгелериниң бирээзи-дир.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ,
«Шынның» корр.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың бюджет адырында организацияларның ажыл төлевириниң Чаңгыс аай тариф сетказының бирги разрядының тариф ставказын (окладын) доктаадып тургузарының болгаш Чаңгыс аай тариф сетказының разрядтар аразының тариф коэффициентилерин бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың май 16. № 618 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң тариф сетказының дугайында» 2005 чылдың ноябрь 24-теги № 1382 УХ-1 деп Тыва Республиканың Хоойлузунга болгаш «Федералдыг күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниң Чаңгыс аай тариф сетказының бирги разрядының тариф ставказының (окладының) хемчээлиниң болгаш Чаңгыс аай тариф сетказының разрядтар аразының тариф коэффициентилериниң хемчээлиниң дугайында» 2006 чылдың апрель 29-тагы Россия Федерациязының Чазааның № 256 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2006 чылдың май 1-ден эгелээш, Тыва Республиканың бюджет адырының организацияларының ажыл төлевириниң Чаңгыс аай тариф сетказының бирги разрядының тариф ставказын (окладын) 1100 рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадып тургузар, а ол ышкаш Чаңгыс аай тариф сетказының разрядтар аразының коэффициентилерин капсырылгада айытканын езугаар бадылаар.

2. Муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарынга муниципалдыг бюджет организацияларының ажылдакчыларынга 2006 чылдың май 1-ден эгелээш Чаңгыс аай тариф сетказының бирги разрядының тариф ставказын (окладын) 1100 рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадып тургузарының база Чаңгыс аай тариф сетказының разрядтар аразының тариф коэффициентилерин бадылаарының дугайында айтырыгны өөренип-шиитпирлеп көөрүн сүмелээр.

3. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы эргежок чугула апарганда бо доктаалды канчаар ажыглаарын тайылбырлаар.

4. 2006 чылдың май 1-ден эгелээш Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың сентябрь 7-деги «Тыва Республикада бюджет адырының организацияларында ажылдакчыларның ажыл төлевириниң тариф сетказының дугайында» № 979 доктаалы күш чок болган деп санаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал айтырыглар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың май 16-да № 618 доктаалынга капсырылга

Тыва Республиканың бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларынга ажыл төлевириниң Чаңгыс аай тариф сетказының разрядтар аразының тариф коэффициентилери болгаш тариф ставкалары

Төлевирниң разрядтары	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Разрядтар аразының тариф коэффициентизи	1	1,04	1,09	1,142	1,268	1,407	1,546	1,699	1,866	2,047	2,242	2,423
Тариф ставкалары (окладтары), руб.	1100	1144	1199	1256	1395	1548	1701	1869	2053	2252	2466	2665
Төлевирниң разрядтары	13	14	15	16	17	18						
Разрядтар аразының тариф коэффициентизи	2,618	2,813	3,036	3,259	3,51	4,5						
Тариф ставкалары (окладтары), руб.	2880	3094	3340	3585	3861	4950						

Тайылбыр: Удуртукчунуң оралакчызының тариф ставказының (окладының) хемчээлин ук удуртукчунуң тариф ставказындан (окладындан) 1-2 разряд куду кылдыр доктаадып тургузар.

БИР ДЕМНИГ АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭР МЕН

О.-Шынаа суурнуң чурттакчылары Тываның өске бүгү булуңнарында дег даң адар, хүн үнер чымыштыг ажыл-ижи хайныгып үнер. Оларның социал байдалы аңгы-аңгы бөлүктерге чарлыр: чедимчелиг, чедимче чок-ла дээш баар. Кижилериң аразында чалгаа-шүшпең, эрес-кежээ-даа кижилер турар-ла болгай. Боттарының кежээзи, угааны-биледаа байып турар кижилер бар. Чамдыктары иштикиниң (моолдуң) кайгалдары-биле катчып, оларның оорлап эккелген малын чиик өртек-биле садып алгаш, ону улуг өртекке садып-саарып, машина-балгат, бажың, дача-даа садып ап турарлары бар. Шак ынчаар оор езу-биле байып, бут кырынга туруп келгеш, тоор чүвези чок мойнун долгап, кадыла чурттап чоруур чонун куду көрүп, ол-бо дижип оргулаары бар.

Ындыг оор езу-биле байып чоруур кижилериң оруун дуй тудар үе келген. Чүге дээрге, оорлар оорларны оорлавас, а анаа-ла ажы-төлүнүң каш малы дээш карак кызып чоруур улустуң малын коданы-биле сүре бээр. Ону дедир эгидериниң ажылы четпес. Чаа соңгуткан даргаларывыс ылап-ла чону дээш, карак кызыл ажылдаар болза эки. Оон башка анаа олурар болза, кымнарның иштики, даштыкы оорлар-биле харылзажып, эът-мал саарып турарын билзе-даа билбээчеңнеп, меге документ, справка кылып бергеш чорудуптар. Оларның ол ажылы ам-даа уламчылап турар.

Ам үе экижип олур ышкажыл. Чазак база чонче көрнүп, чээлини берип-даа тур. Ону кончуг шын удуртуп таарыштырары чугула. Даргаларывыс кымның канчаар чурттап орарын билир болганда, кымга кандыг дуза херегин өөренип көрүп, ак сеткилдиг ажылдаарын күзээр-дир мен. Оон башка кандыг ийик бис, шыдаар шыдавас-даа болза, боттуң-на кижизи болза аңаа-ла олут ээледир дээш, боттарывыс балдырлажып,тыртпарлажып туруп бээр.

Бо айтырыг ажы-төлге та кайы хире салдарлыг чүве. Мону кижилер сайгарзын дээш эвес, суурну, сумуну экижидип, чоннуң ылаңгыя ажы-төлүвүстүң келир үези дээш, соңгуп алган даргаларывыс оодала ап турар шалыңынга дүүштүр ажылдазын дээн соңгукчу кижи мээң негелдем-дир. Ол ышкаш хуу кижилерге кыштаг, одар шөлүн чөптүг үлээр болза эки.

Корум-чурум айтырыында кол черни кызыгаар айтырыы ээлеп турар. Чаңгыс кызыгаар айтырыын чурумчударга-ла оор-суук, мегечи, кажар чорук, шын эвес өнчүленири, чиик амыдыралче чүткүл дээш, оон-даа өске багай чүүлдерден адырлып болур.

Чаңгыс сумувуста безин чеже дарга бар-дыр. Чагырыкчы, депутаттар, школа, совхоз директорлары, оларның оралакчылары дээш-ле баар. Олар шупту чоннуң амыдыралы дээш бир демниг ажылдаар болза, ажыл экижип болбайн канчаар. Бистер соңгуп алгаш негелде тургуспас болзувусса, даргаларывыстың негелдези чок амыраар. Чөптүг чылдагаан-биле адым өскертим.

Валентина ШАЛЫК.

О.-Шынаа суур.

Ш.ООРЖАК:

Селектор хурал

«...БОТТУҢ ҮЛЕГЕРИНГЕ ӨӨРЕДИР»

Май 17-де Чазак кежигүннери, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының удуртукчулары, көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан янзы-бүрү ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары болгаш республиканың кожууннар чагыргаларының даргалары, оларның харыысалгалыг ажылдакчылары-биле часкы хову ажылдарының чоруттунуп турарының талазы-биле селектор дамчыштыр хуралды ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Баштайгы сөстү ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко алгаш, бо чылын республиканың көдээ ишчилери арыглаан соонда арыг деңзизи 33,5 муң тонна тараа культураларының чыылдазын чорударын, 46,7 тонна картофельди, 12,5 муң тонна ногаа аймаан ажаап алыр сорулганы салганын чугаалаан. Ол сорулгаларны күүседир дээш көдээ ажыл-агый эргелелдери-биле кады ажыл-агыйларга көдээ ажыл-агый культураларының структуразын тургускан. Ооң иштинде тараа культураларын бо чылын 32,1 муң гектар шөлге чажарын дугуржуп чугаалашкан. Ажыл-агыйның бүгү хевирлери 4170 гектар шөлге картофельди, 1141 гектар шөлге ногаа культураларын тарыыры көрдүнген. 3,7 муң гектар шөлде эрткен чылдарның хөй чылдыг сигени база бар. Ынчангаш 2006 чылда дүжүт алыр тарылга шөлүнүң ниити хемчээли 41,1 муң гектар азы эрткен чылдыынга көөрде 2,5 хуу хөй дээрзин сайыт чугаалаан.

Ол сорулгаларны чедип алыры-биле ниитизи-биле республикада 33,2 муң гектар суггатыг шөл барын ол демдеглээн. Оон аңгыда чаштырар үрезин талазы-биле байдалды ол таныштырган: «Республикада май 1-ниң байдалы-биле 2180 тонна үрезин бар. Оон аңгыда продукция берип турар бүдүрүлгелерден 1750 тонна тараа культураларының үрезинин алыр дугуржулгалар кылдынган. Ооң киир сөөртүлгезин май 24-ке чедир доозар бис. Үрезинни кожуннарның яамыга киирген чагыгларын езугаар үлээн бис» – деп, Виктор Иванович чугаалаан.

Сайыт ниитизи-биле часкы хову ажылдарының чугула айтырыгларынга доктаагаш, чүү кылыры негеттинип турарын чугаалааш, бо чылын саң-хөө талазы-биле кажангызындан-даа артык улуг деткимчени көдээ ишчилерге көргүскени дээш Тыва Республиканың Чазааанга, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржакка четтиргенин илереткен.

Хуралга бо чылгы часкы тарылгага хамаарылгалыг организациялардан, ведомстволардан чалаткан удуртукчулар боттарының илеткелдеринге суггат, машина-техника, үрезин хораннаашкынының болгаш «Россельхозбанкыдан» бо хүннерде кайы хире түңге чээли бердингениниң талазы-биле дыңнадыышкыннарны кылган.

Дараазында Ш.Ооржак сөстү чамдык кожуннарның чагырга даргаларынга берген. Селектор дамчыштыр Таңдының, Каа-Хемниң, Сүт-Хөлдүң, Улуг-Хемниң кожуннарның чагырга даргалары часкы тарылгага чеже техника белеткеттингенин, чүү хире черлер суггартынганын, каш тонна үрезинни ажыл-агыйларынче сөөртүп алганын база бергедежип турар айтырыгларын чугаалаан.

Улуг-Хем кожуннуң чагырга даргазы В.К. Пюрюнаның илеткелин дыңнааш, Чазак Даргазы тускай даалгаларны берген:

— Улуг-Хем кожуунга мен ажылдап чораан мен. Бо чылын часкы тарылга шөлүн чаңгыс-даа гектар өстүрбээн-дир силер, Виктор Кууларович! Кожуунда ажыглап болгу дег суггаттыг черлер дендии хөй: Иштии-Хемниң, Арыг-Үзүүнүң, Торгалыгның, Арысканның, Кожайның болгаш өске-даа черлериң суггаттыг шөлдери – шупту 3,5 муң гектар ажыг чүве. Кожуунда чүгле 17 муң баш мал бар. Чон суггаттыг черлерге картофель, ногаа аймаа тарывас болза, Улуг-Хемниң чону ат болур – деп, ол чугаалаан. Ынчангаш ол-ла хүн, дүүш соонда, көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдынга ук кожуунга барып, чедир кылдынмайн турар ажылдарны шиитпирлээр даалганы берген.

Хуралды түннеп тура, Ш.Д. Ооржак чугаа национал төлевилел дугайында чоруп турарын, а ол чүл дээрге көдээ чоннуң амыдыралын экижидери дээрзин онзалап айыткаш, тускай даалгаларны берген. Кожуун, суму чагырга даргалары боттары үлегерден көргүзүп, 20 ажыг сотка черлерге картофельди тарыырын чугаалаан. Кожуун бүрүзүнде суггатта ажылдап турар ажылчыннарга болдунар шаа-биле дузаны көргүзүп, хүнде 4-5-6 катап чемгererин сүмелээн. Кагдынган суггаттыг черлерни субботниктерден организастап тургаш, эрги суггарылга бугаларын хүүректерден туткаш, аштап-арыглап, катап ажыглалга киирерин айыткан. Кожуун, суму чагыргалары школаларга, уруглар албан черлеринге картофель, ногаа аймаа олуртуп алырынга дузалажырын дааскан.

«Хандырылгазы кошкак өгбүлелерге бо чылын 15 соткадан эвээш эвес черге картофельди олуртуп алыр кылдыр бээр болза эки. Чылдың-на бир-ийи шоодай үрезин берип кааргa, оларга чүүдаа болбас. Кыдаттар хол-биле ажылдап тургаш канчап кайгамчыктыг «Сычуан шынаазын» кылыпкан-дыр. Бис база ийи билекти сывырныпкаш, картофель, ногаа аймаан кызыл күш-биле өстүрээлиңер. Диленир үе төнген. Өгбүле бүрүзү 15 соткадан эвээш эвес черге картофельди олуртсун. Бо ажылды удуртукчулар боттары чүгле үлегерин көргүзүп тургаш чедип ап болур. Силерниң арын-нүүрүңер силерниң ажылыңарның үнелели болур. Кижи бүрүзү чүгле түннел дээш, дүжүт дээш ажылдаар болза, ынчан езулуг сорулганы чедип ап болур. «Часкы хүн чылды чемгерер», ынчангаш удуртукчулар суггаттыг черлерни болдунар-ла аргаларны ажыглап тургаш, тараа культуралары, картофель, ногаа аймаа тарыыр шөлдерни өстүрер, калбартыр дээш күжениишкинниг ажылдаалыңар– деп, ол чугаалаан.

Хуралдың түннелинде чугаалашкан айтырыглар талазы-биле протокол шиитпирлерин хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Оон аңгыда Чазак Даргазы өрт болгаш часкы үерлээшкин талазы-биле чамдык сагындырыгларны берип, айтыышкыннарны кылган.

Каң-оол САТ.

Чурукта: селектор хурал үезинде.

Василий Балчый-ооолдуң чуруктары.

Национал төлевилел: таарымчалыг чурттаар оран-сава

ШИИТПИРЛЕП АП БОЛУРУНУҢ АРГАЗЫ БАР?

Парлалга бажыңының адаккы кадында ТР-ниң Чазааның хамаатыларның дилеглериниң талазы-биле эргелелинге кезээде кижилер үзүлбес, чыглы берген турарын бо-ла эскерер бис. Колла айтырыг — кижилерге таарымчалыг чурттаар оран-сава херек. Республикада бажың чок кижилерниң ээлчээ каш чыл бурунгаар тургустунган. Күрүнеден халас бажың алыр дээш инвалидтер, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, аныяк өг-бүлелер, күш-ажылдың хоочуннары, аарыг кижилер чүткүп-ле турар, республиканың найысылалында чурттаар оран-сава айтыыы халаптыг байдалда келген, ылаңгыя кожууннардан хөй кижи көжүп кээп турар.

Күрүне оларның шуптузун чурттаар оран-сава-биле хандырыптар аргазы чок. Чижээлээрге, 2000 чылдан 2004 чылга чедир Кызылга 18199 дөрбелчин метр чурталга шөлүн ажыглалга киирген. Ажыглалга кирип турар чурттаар оран-саваның саны кызырлып кел чыдары илдең. Кызылга чурттаар оран-саваның айтырыы хүн-биле эвес, шак санында өзүп кел чыдар, ынчалза-даа оларны чурттаар оран-сава-биле хандырыптар аргазы чок болуп турар. Күрүнениң чурттаар оран-сава тудар үлүү чыл келген тудум эвээжеп кел чыдар, ынчалза-даа хуу тудуглар көвүдеп турар.

2000 чылдан эгелээш, 2004 чылды киириштир алырга, кол капиталда инвестицияның структуразында өнчүнүң хевириниң талазы-биле хуу инвестицияның үлүү 12,6 хуудан 20,1 хууга чедир өскен. Ынчалза-даа хоорайже хөй кээп турар кижилерни ол камгалап шыдавайн турар. Хоорайның чурттакчылары хүн келген тудум көвүдеп кел чыдар, а чурттаар оран-саваны кончуг эвээшти тудуп турар. Чурттаар оран-сава хереглээн кижилер кайнаар биживейн турар дээр боор, боттарының түреңги байдалынга Чазакка хомудаарга-даа олар оон үгле адырлып алырын бодаарлар.

1978 чылдан эгелээш, хоорай чагыргазында чурттаар оран-сава алыр ээлчегде 4416 өг-бүле турар. Хоорай чагыргазынга бир чыл иштинде чурттаар оран-сава алырынга 1300-1500 билдириишкиннер кирип турар. Ынчалза-даа, чаа чурталга Кодекизинге дүүштүр халас чурттаар оран-саваны эвээш категорияның чурттакчы чону алыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш ооң инвалидтери, аар аарыглыг хамаатылар, арткан кижилер чаа чурум езугаар чурттаар оран-сава тудуунга бодунуң акша-хөреңгизин киириштирер апаар — ипотека, банк чээлилери болгаш оондаа өске. Чурттаар оран-саваның кризизиниң дефициди бодунуң дээди чадазында чедип келген.

Боттары бажыңны тудуп ап болур, ажылдаар назы үезинде кижилер чээрби хире чылдар иштинде чурттаар оран-сава ээлчээнде турарга кайгаар-дыр мен. Олар Чазактан азы мэриядан халас чурттаар оран-сава алырын манап орарлар. Олар Чазактың болгаш хоорай чагыргазының эжиин амыратпайн, Социал камгалал яамызының ажылдакчыларынга, прокуратурага дээш, кайнаар хомудавайн турар дээр.Боду бажың тудуп албас дээш чүнү-даа кылырынга белен. Олар чурталгазының чартыын хөй-ниитиниң чурталга бажыңынга азы вагончикке-даа чурттап эрттиреринден кортпастар.

Борта хамаарыштыр хереглекчиниң психологиязы кайы хире күштүг болгаш ооң дазылы кайы хире ханы-дыр,чурттаар оран-сава алыры-биле он хире чылдар иштинде эрге-чагыргадан аскежикти манап орарлар. Билдингир, мында уругларлыг чаңгыс бот-херээженнер дугайында азы чурттаар оран-саваны боду тудуп шыдавас кижилер дугайында чугаа чорбайн турар.

Мында чугаа Тыванын аныяк, кадык-шыырак эр кижилериниң дугайында чоруп турар, 20 хире чылдар иштинде бүзүрел чок бажың ээлчээн манаарының орнунга, 20 хире бажыңнарны тудуп ап болур кижилерниң дугайында чугаа чоруп турар. Бодумнуң мергежилим талазы-биле тудугдан ырак-даа турар болзумза, амыдыралдың меңээ чугаалап турары-биле алырга, Тывада бажың тударынга шупту тудуг материалдары бар: элезин, дой, ажыглал ыяш. Кандыг-даа кижи бодунуң өгбүлезинге таарымчалыг бажыңны тудуп болурунуң аргазы бар.

Бөлүк журналистер Ак-Довурак хоорайга сургакчылап чеде бердивис, хоорай чагыргазының даргазы Владимир Сагаанович Монгуш бисти чылыы-биле уткуп алды.Бодунуң кылып олурган ажылын каггаш, кандыг бажыңны тудуп ап болурун, кандыг бажыңны тудуп болбазын биске көргүзер болду.Ол бажыңнарны биске көргүзериниң бетинде хоорайның архитектору Оксана Успуң-ооловна Каң-оол-биле бисти таныштырды. Кандыг бажыңны тудуп ап болур дугайында биске көргүзер деп турган бажыңы ооң бодунуң бажыңы болду.

Бо бажыңны көргеш, кайгап ханмадывыс. Бажыңның ишти ийи каът, үш дугаар каъды кырында турар болду. Орта телескоп салырын планнап турар. Бажыңның ээзиниң ажылчын кабинединден эгелээш, амгы үениң бажыңнарынга негеттинер дериг-хереклер салыр черлерни безин дыка таарымчалыг кылган. Алыс боду архитектор кижи болгаш ыяштан кылган бажыңның фундаментизинден эгелээш, үш дугаар каъдынга чедир таарымчалыг кылганын магададывыс. Бо бажыңны тударынга Оксана Успуң-ооловна 300 муң хире рубльди чарыгдаан болду. Амгы рынок өртээ-биле ындыг бажыңның өртээ 1,5 млн. рубль чеде бээр деп тудугжулар чугаалап турду. Бажыңны үгле 6 ай иштинде кылган.

— Владимир Сагаанович мээң төлевилелимни деткип турар — деп, Оксана Успуң-ооловна чугаалааш — ам ол төлевилелди амыдыралга боттандырары-биле Ак-Довурак хоорайның тудугжулар хоорайынга баштайгы 15 шенелде бажыңнарны тударын планнап турар — диди. Шынап-ла, бодунга таарымчалыг болгаш чиик өртектиг бажыңны тудуп алган кижини хоорай чагыргазының деткип турары чөптүг-дүр деп билдим.

Эң сөөлүнде биске Владимир Сагаанович кандыг бажыңны тудуп болбазын биске көргүстү. Ол эде тургустунуушкун мурнуу чартыында кылган чаңгыс каът улуг чарыгдалдыг бажың болду. Амгы үеде ында туберкулез аарыглыг кижилер чурттап турар. Биске чижек кылдыр көргүскен ийи бажыңдан дыка хөй үүлдү билип алдывыс. Чүгле 6 ай иштинде, эвээш чарыгдалдыг, тус черниң тудуг материалын ажыглап тургаш шак ындыг эки бажыңны тудуп ап болур деп чүвеге бүзүредивис. Бир эвес кижи бүрүзү бот-башкарлып ажылдаар болза, «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевилелди шиитпирлеп ап болурунуң аргазы бар.

М.ИРГИТ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИВИСТИ КАМГАЛАААЛЫҢАР

Бо бижээн чүүлүмнү мындыг тоолчургу чугаа-биле эгелеп алзымза ажырбас боор деп бодайдыр мен. Кайнаар-даа көөрге, каът-каът эзимнерлиг, аңныг-меңниг, кат-чимистиг, балык-байлаңныг хемге күскээр ийи аңчы дииннеп чораннар.

Хеп-хенертен дээр дуй бүргээш, ийи дүн-хүн улаштыр чаап туруп берген. Харга бастырып, ыяш адаанга чаглактанып хонган аңчылар бир эртен туруп кээрге, дээрниң хиндиинде хир-даа чок, артында-ла кыза хона берген ышкаш болган. Кудайның ол хире чүдерээш, ындыг дораан аязы бергенинге аңчылар өөрээн. Оларның бирээзи тургаш:

— Дээрниң аяс, магалыг чаагайын көрем. Артында-ла хан кызыл — дээн. Ооң чугаазын эжи деткээн. Ынчангаш олар ол хемниң адын ол-ла хевээр Хан-Дээр деп адааннар.

Ам «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң Сүт-Хөл кожуун девискээринде «Хан-Дээр» участогунуң улуг күрүне инспектору Эрес-оол Санчытович Ондар-биле ужуражы бергештиң, ооң солун, ынчалза-даа чымыштыг, айыылдыг ажыл-ижин сонуургап, айтырып хөөрешкен мен.

— Эрес-оол Санчытович, бодуңарның кылып чорудуп турар ажылыңарның дугайында сонуургадып көрүңерем? — деп дилээн мен.

Ол саазыннарда бижип алган тайылбыр хевирлиг чамдык санчурагайларын ушта соп эккелгештиң:

— Хан-Дээр участогу 2000 чылда заповедникке немежип кирген. Бистиң харыылап турар заповеднигивистиң девискээри аажок улуг делгем. А заповедник 1993 чылда үндезилеттинип тургустунган. Заповедниктиң кызыгаар хемчээлин айтып көргүзерге мындыг. Хоруглуг камгалал кезээ (ядро) 112017,4 га черлиг, камгалалдыг кезээ (зона) — 184800 га черни ээлеп турар. Ынчангаштың «Хан-Дээр» заповедниги чер девискээр талазы-биле эң-не улуг шаптараазынныг, орук-чирии берге, тайга-таскылдыг участокка хамааржып турар. Бистиң «Хан-Дээр» участогунда 3 инспекция ажылдап турар. «Абаза» инспекциязында 4 кижи бар. Олар күрүне инспекторлары, Сүт-Хөлде — 4, Чаа-Хөлде — 4 күрүне инспекторлары доктаамал ажылдап турарлар.

Харыылап турарывыс Сүт-Хөлдүң күрүне инспекциязынга инспекторлап ажылдап шыдаар эрес, кашпагай, шимченгир, чаныш-сыныш чок, дидим кудус эштерни шилип алган бис. Олар кымнарыл дээрге, Александр Кошкар-оолович Ондар, Виктор Сотпаевич Ондар, Омак Кошкар-оолович Ондар база мен бир демниг ажылдап турар бис. Бистиң ажылывыс айыылдыг дээрзи кымга-даа билдингир. Чүге дээрге бистер херек апарза черниң черинге төтчеглекчилер-биле шыңгыы демисежир апаар бис. Ынчангаштың бот-серемчилеливисти кошкатпайн турар бис.

— Ажылыңарның кол угланыышкыны чүү ирги, Эрес-оол Санчытович?

— Бистиң ажылывыстың кол угланыышкыны чонга билдингир болгай. Хуваатынган хамаарылгалыг девискээривисти өрт-халаптан камгалаарын, кайы хамаанчок аңнаашкын, балыктаашкын чорударын, үнелиг кандыг-даа ыяштарны кезип төтчеглээрин, хая-дашты бузуп үрегдээрин, эмтаң оттарны, кат-чимисти ужурдүрүм чокка саза бастырып чыгдырбас дээш, оон-даа ыңай. База ол ышкаш ажылывыстың кол-ла үндезинниг кеззэ — чон-биле сырый харылзаалыг ажылдаары, өөредилге, кичээндириг, оваарымчалыг аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары бооп турар.

Маңаа бичии доктаап, кыска тайылбырны кылып көрзүмзе, ажырбас деп бодай-дыр мен. Бистиң заповедник экологтуг чырыдыышкын салбыры хевирлиг болганда, чылдың кайы-даа үелеринде чон, школа, өөредилге болгаш уруглар садтары-биле тудуш ханы харылзаалыг ажылдап турар, чижээлээрге, чоокта чаа апрель айның эгезинден эгелеп Мөңгүн-Тайга кожуунга, Кара-Хөл участоктарынга база бистиң «Хан-Дээр» участогунуң ажылын хынап, апрель 10-дан 13-ке чедир өөредилге деткимчени чорудуп, кожууннуң чеди школаларынга чедип, тайылбырлыг кино-чурукту көргүскештиң, оон улаштыр Чаа-Хөл кожуунда участокче чоруткан.

Тодаргайлаарга, өөреникчилерниң делегейниң кызыл дептеринче кирип турар көңгүс чидип бар чыдар, төнериниң кырында келген кончуг чараш ховар дээн аңнарның бирээзи — ирбиш дугайында конкурска киирери-биле чураан чуруктарын көрүп сонуургааннар. Бо удаада Кызыл-Тайга школазының ажылдары, Хөр-Тайга школазының өөреникчилериниң чуруктары ужур-утка талазы-биле тускай тургускан комиссия кежигүннериниң сонуургалын хайныктырып магадаткан. Бичии өөреникчи уругларның ирбиш дугайында конкурс чурулгазынга кожууннуң өске-даа бүгү школалары киржир ужурлуг комиссияны «Убса-Нур ыйгылаажын заповедниктиң оралакчы директору Николай Лопсаңович Ооржак удуртуп чораан. Улуг күрүне инспектору Шолбан Монгуш, экочырыдыышкын медотизи Надежда Хөөкүй-ооловна Монгуш олар ханы уткалыг, билдингир лекцияларны амыдыралдан тодаргай чижектерге көргүзүп тургаш номчааннар. Өөреникчилер аңгы-аңгы билдинмес айтырыгларны салып, сонуургап турары дээрге-ле, долгандыр турар ава бойдуска ынаа хамаарылгазы хүнден хүнче өзүп олурарының база бир херечизи бооп турар-дыр. Сургуулдар бойдуска иези ышкаш ижигип турар дизе частырыг чок боор.

Кижилерниң сөөлгү үеде бойдуска хумагалыы, хамаарылгазы черле чылдан чылче экижип турарын билип, эскерип турар бис. База оон ыңай бойдусту камгалап карактаар, хайгаараар талазы-биле ажылдар шыңгыырап турарын айтыр апаар. Заповедникке тус черниң чурттакчылары инспекторлап ажылдаары таарымчалыг хевирлиг. Маңаа Саян-Шушенск заповеднигиниң Хөр-Тайга суурда чурттап турар ол девискээрлериң бойдузун ыяк билир Юрий Чамзыр-оолович Ондарны тус черге ажылдаар боттарының инспектору кылдыр хүлээп алганында ужур-ла бар. Чүге дизе Юрий Ондар өскен-төрээн черииң аян-шинчизин тергиин билир болгай.

Оон ыңай онзагайлап демдеглээр чүве чүл дээрге болза, Саян-Шушенск заповедник-биле бистиң заповедниктиң ажылдакчылары удур-дедир демнежип харылзаалыг ажылдаарывыс болур. Ынчангаштың бистиң дем-билелиг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунары чугаажок. Алдыы-Ишкин бажынга хыналда эрттирилге бажыңын тудары көрдүүп турар. Ол бистиң ийи заповедниктерниң ажылдакчылары чаңгыс кижи дег эптиг-найыралдыг ажылдап, бот-боттарын эки билчиринге улуг дөгүмнүг. Кожуунувустуң чону чайгы үеде бот-боттарының кадыын экижидип, эң-не эм шынар талазы-биле онзагай, күштүг бүдүмелдерлиг Уру аржаанынга эмненип алырынга ажыктыг байдал тургустунары билдингир. Алдыы-Ишкинге кылдынар эрттирилге бажыңынга турум инспекторлар ажылдаар апаар.

Бо-ла бүгүнүң кол сорулгазы билдингир. Оран-таңдыга тоянчылап улчумалдаар, чер кезиир чоруктар, өрт-хуюкту болдурбас, ниитизи-биле хай-халаптар доп-дораан эвес-даа болза, чоорту экижип кээринге бистиң бүзүреливис улуг.

— Эрес-оол Санчытович, бодуңарның харыылап турар участогуңар «Хан-Дээр» заповеднигин эргип-кезип-ле турар боор силер аа. База материал техниктиг баазаңар кандыг ирги?

— «Хан-Дээр» — уран тоолзуг оран-на болгай. Кышкы үеде ынаар чедери ындыг-ла амыр эвес. Хемнер кежер, кадыр арттар ажар. Тайга-таңды таварыыр. А чайгы үеде Көжээге баргаш, аътхөлденип алгаштың Доостуг, Чинчилиг, Кара-Хем дээн ышкаш хемнерни таварыштыр чоруур апаар. Көктүг чайын чеде бээрге, Хан-Дээрде анаа-бир дириг хөгжүм чүве-ле болгай. Айыраннаан чечектериниң чаражын, аян туткан янзы-бүрү куштарның үннериниң тааланчыын. Ында-мында эликтерниң огуржуру бо-ла дыңналыр. Ол-бо черлерде улуг-бичии аңнарның истери, шимээни. Хемнеринде балыктар кара шаар. Хөлегелиг кара-кара кадыргылар чакпа чайып тургулаарлар. Сыраларда сырбык-дииннер бир ыяштан бир ыяшче сыыладыр уламнап тургулаарлар. Кара куштарның хөйүн кандыг дээрил. Адыг ирейниң барааны ында-хаая көстүгүлээр. Хөөредиг чокка чугаалаарга, Хан-Дээр, шынап-ла, тоол ораны-дыр ийин.

Бойдустуң бо ала-чайгаар бүткен каас-чараш чурумалынга таалап чорааштың, Хан-Дээрни төтчеглекчилерден карак огу дег камгалаар болгай бис. Хан-Дээрде бойдустуң бүгү-ле эртине байлаа бар дизимзе частырыг чок. Үнелиг үнүштер, эм оът-сигеннер сүстүүп чыдарлар. Чимистиг ыяштарның хөйүн канчаар. Бистер инспекторлар демнежип алгаш, чай боорга-ла, Хан-Дээрже аъттаныпкаш, каш хондур улай-улай хайгааралды күштелдирип, чуруксхеманы езугаар беримчелиг тайга-таңдывыстың бойдузу бүрүн-бүдүн турарынче сагыш салыр ужурлуг бис. Заповедниктиң инспекторларының кылдынган ажылдарының отчеттарын үеүелеп берип турар бис. Бистиң кылып турар ажылдарывыстың түннели оон көстү бээр.

Материал-техниктиг байдалывыс арай хирелиг, чүү-даа чок хол даяң улус-тур бис. Чаңгыс мээн «УАЗик» деп машинамдан өске шимчээр техникавыс чок. Бир эвес Хан-Дээрге ээн тайгага, черниң черинге ок-боолуг төтчеглекчилерге таваржыр болза суг, та канчаар улус бис ыйнаан. Бергеле херек. Ынчалза-даа серемчилелди кошкатпайн турар бис. Ырак чер чоруурда күш-хүнезинни, аъш-чемни боттарывыс магадылап алыр-дыр бис. Ижин-хырын тодугда, ажыл бүдүнгүр болгай.

Ынчангаш төрел чонум төрээн черивистиң уран бойдузун четче, бүрүн кадагалап, төтчеглээшкинни болдурбайн хумагалап, кижи бүрүзү эки сеткилдиг, эриг баарлыг болбушаан, бистиң изивис базар келир үениң салгалдарынга изивисти артырар дээш кады демниг карак, кулак бооп ажылдаалыңар! — деп Эрес-оол Санчытович чугаалаар болду.

Бо чүүлдүң авторунуң бодалыбиле алырга чамдык удуртукчуларның тыва улустуң «Кокайга хой кадартпас» — деп үлегер чугаазын уттуп турары хомуданчыг. Бистиң Тыванның, эң ылаңгыя Сүт-Хөл кожууннуң девискээринде байлактыг черлерни дуула кайда-чүде черлериниң кижилери «ээлеп» кадарган, хайгаараан бооп, харын-даа баштарын маңзыйтыр, баарын тартайтыр эгээртинмес байлаан төтчеглеп, чип «сыырып» турар кара кайгамчыктыг чүве-дир ийин. Чижээлээрге, Уру аржаанын каш чылдарның иштинде Саян артының «чаагай сеткилдиг» төлээлери адыжында «аспактап» алгаш келдилер. Ам «Абаза инспекциязы» база-ла тывылган. Ону база-ла хары черниң кижилери ээлей бергенин тус черниң чону хомудап турарлар.

Ужурунда болза, авыралдыг ак-көк Сүт-Хөлдүң девискээринде бай-байлактыг черлерни кожууннуң төлээлери езугаар ээзи болур ужурлуг эвеспе? Черле боттарывыстың-на хайыралыг, каас-чараш бойдус-чурумалдыг, чурттаксанчыг, эртине байлактыг, иштивистен ынак ие-черивисти чүге-ле өскээртен, оон-моон идегел чок кижилер бо-ла кадаргылаары, «таңныылдары» болу берген турازында чаннап турар боор-дур. Караа хоюг авалар дег хайыралыг ашкарыкчы-чемгерикчивисти, өскен-төрээн черивисти боттарывыс ээлей албас, эрге-медереливис чок, күчү-күжүвүс суларап калганывыс ол бе?

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ЧАРАШ ХЕВЭЭР АРТАР БОЛЗУН

Арга-арыг — чер иевистиң чүрээ, судалы, тынар өкпези, бүгүле амылыг бойдустуң амыдырап-чурттаарының дөзү дизе частырыг чок. Долгандыр турар ие-бойдузувустуң, арга-арыывыстың кежиин четтирип тургаш-ла, ону камхайыра чокка үрегдеп, чүгле хүнүн бодап чурттап чоруур-дур бис. Келир өйде салгалывыска чүнү арттырып бээр бис деп боданып, кижи бүрүзү сагыш човаар ужурлуг бис.

Оваарымча чок, улуг турасеткилдиг ийи-чаңгыс кижилериниң хайы-биле бистиң арга-арыгларывыс эгээртинмес улуг когаралга таваржып турар. Эң-не коргунчуг хай-халап — өрт болгай. «Өлден артар, өрттен артпас» деп бурунгу өгбелеривис чиге сөглээн. Өрттен чүгле арга-арыг эвес, оът-сиген, кат-чимис, курт-кымыскаяк, аңмең, кижилер боттарывыс когарап турар бис.Кончуг элбек, чаагай кат-чимистиг, тоорактуг черни өрттедип-хуюктап алгаш, ооң соонда ол черден 30-40 чыл хире болгаш кат-чимис, тоорукту ап болур бис.

Сөөлгү каш чылдарда бистиң кожуун девискээринге кончуг хөй өрттер болду. Өрттү өжүрер дээш чеже хөй түннүг акша-көпеек, кывар-чаар материалдар үнгенин санаары безин болдунмас.Чүге дизе ие-черге чедирген когаралды хүнү-биле эгидип бээр кандыг-даа барымдаавыс чок.

Узун, соок час төнүп, чылдың бир онзагай үези — чай келген. Бүгү-ле амылыг бойдус чайгы шинчиже белеткенип, магалыг чайның келирин манап келген. Часкы үеде чон тайга-таңдыже эрги мыйыс чыып, тоорактап, аңнап, школачыларывыс экскурсиялап, слеттап эгелээр болгай. Ынчангаш, эргим чонум, силерни сеткил-чүрээм ханызындан дилеп кыйгырарым болза, оран-чуртувуска камныг, хумагалыг болуп, от-көстү ажыглаан соонда эки өжүрерин утпайн көрүңер. Келир өйде чурттап артар аныяк чаш салгалдарга:

Көктүг-шыктыг Хөндергейлер,
Каас-чараш Шеми хеми,
Улуг-биче Чыргакылар,
Чараш уннуг Чадаанавыс
Чараш хевээр артар болзун!

Михаил КУУЛАР,
Чөөн-Хемчик кожууннуң арга-арыг ажыл-агыйының арга-арыг камгалалының инспектору.

БӨРҮНҮ ӨЛҮРГЕНИ

Курортчулар солун улус. Аңаа хөй солун чугаалыг кижи кайы-даа өрээлге кире бергеш билдингир артист апаар. Кожаларым кончуг омак-хөглүг, чугаа-сооттуг малчын эрлер. Бистиң аравыстан ындыгларның санынга Каа-Хем кожууннуң Көк-Хаак (Медведевка) суурдан келген Александр Хомушку кирип турду. Болуушкун ийи-бир чыл бурунгаар болган хевирлиг.

Александр чер элээн чырып келгенин билгеш, серде-даа чок кухняга картошка картап орган. Ооң өөнүң ишти эът уштуп алыр дээш эжиин ажыдып кааны кладовказынга кирип кээрге, аал өдээниң эвес, а өске кушпугур куу ыт элбиңейнип, чылбыңайнып ээртилеңнээн турган. «Сок, кулугур, чору!» дээш холунга чораан савазы-биле бажын орта чык кылдыр тудускан. Ыт ыңай болган.

Картошка картап орза-даа кадарчы кажаада малынче кулак салып дыңнаалап орган. Коданчы ыттар чиртилештир ээрген соонда оларның ээргизи бажың даштында улам дам барган. Бо канчап турар ыттар боор дээш, ол кадайы бажынче кирип орда, карыштыр дашкаар үнүп келген.

Казапча кырындан көөрге, херим иштинче кирип келген бөрүнү ол-ла черинге херер чыгыы чүк чүгүнден үглеп алган олче шураарынга белен турган. Александр аңгадаан, сүрээдээн, аштаан бөрүнү дораан эскерген. Канчангаш-ла хажыызынче көрүптерге эжик аксында швабраны артында-ла тургузу салып каан болган. Ол шала чуурунга хереглээр дытпаның пөзүн ап октапкаш, кулугурну кулак дажы кайы сен дээш улдап-ла дүжүрген.

—Бөрүнүң бажынче соп-ла, хап-ла тур мен—деп, эрес малчын чугаазын уламчылап-тыр —Араатанның аксы, думчуундан хөй хан төгүлген соонда ооң сырбаңнаары чидип, өлүп бар чыдары илдең бооп кээрге, ам кээп тыныжым оожургадып алдым.Та чеже катап сокканымны безин уттуп алгаш, улдап-ла, улдап-ла турган кижи мен.

Ыттар-биле аглап тургаш, ашак, кадай Александр биле Галина аштаан бөрүнү аал коданынга ынчаар өлүрген-дир.

Солун чугааң доостуң бе дээн ышкаш Александрның кадайы Галина өрээливиске бо кире хонуп келди.

— Александр аштаан бөрүнү ылап-ла швабра-биле соп каан бе? Бодуңар база кладовка иштинге ооң бажынче ток кылган-дыр силер.Ол шын бе? — деп, олурган улус оон-моон ылавылап айтырдывыс.

—Шын болбайн канчаар. Баштай суур улузу бүзүревес чоржук. Бистиинден ырак эвесте чурттап турар бөрү аңнаар орус омактыг Иван бо болуушкуннуң изиг изинге келген, дириг херечи ол-дур. Саша ол бөрүнүң кежин ооң-биле кады сойган улус чүве.

Сашаның кады кыраанының бадыткалынга шынзыгып артывыс. А силер? Бүзүревес болзуңарза Сарыг-Сеп суурнуң ол чартыында Каа-Хемниң солагай талакы эриинде Көк-Хаак суурга чеде бергеш, Саша биле Галядан барып айтырып көрүңер. Олар Центральная кудумчузунуң 2 дугаар бажыңында чурттап турар.

Аштааш, амы-тынындан чарылган бөрүнүң бажын аал коданында адагаш бажында кургады азып каан.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

"ТЫВА ХҮРЕШТИ САЙЗЫРАДЫР ДИЗЕ..."

Моол аалчы-биле ажык чугаа

Чоокта чаа каш хонук бурунгаар Тиилелгениң 61 чазынга тураскааткан база «Шын» солуннуң шаңналы дээш чаңчыл болган тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Бо удаагы хүрештиң солун чүүлү – кожа Моол Республикадан Моолдуң Күрүне Чааны Дамиран Бумбаяр, аймак Арзылаңы Равсал Дамдин, аныяк мөгелер Даваабаатар база Батмөнх олар аалдап кээп хүрешкени болур. Бо мөгелер шупту тыва чонга билдингир апарган Улан-Батор хоорайда Шонхор аттыг Национал хүреш институдундан келген болуп турар. Оларның бирээзи Моолдуң Күрүне Чааны ***Дамиран Бумбаяр****-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.*

— Тывага каш катап кээп турар силер, бодуңарның дугайыңарда номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрүңерем?

— Бир-ле дугаарында тыва чонга база «Шын» солуннуң ажылдакчыларынга Тиилелгениң изиг байырын база катап чедиреринн чөпшээреп көрүңер. Силерниң солунуңар тыва национал хүреште сайзырадырыбиле кончуг буянныг ажыл-үүлени кылып чорудуп турар-дыр силер. Хөй чылдар дургузунда чаңчылчып бар чоруур бо буянныг үүлеңер кажан-даа ара соксавайн, моон-даа улам сайзырап чоруурун күзеп тур мен. Мен Тывага элээн хөй катап келген мен. Бир-ле дугаарында «Шонхор» школазының студентизи тургаш, Моолдуң Наадымының он дакпыр чемпиону, Моолдуң болгаш ССРЭниң спорт мастери, Олимпий оюннарының ийи дакпыр мөңгүн медалының эдилекчизи Хорлоогийн Баянмөнх башкывыска удуртуткан А.Сүхбат, Б.Гантогтох, Намжилдорж, Баярсайхан дээш, 10 шаа аныяк оолдар хостуг хүрешке «Азия төвүнүң» шаңналы дээш маргылдаага кээп киржип турганывысты тыва чон сактып тур боор. Оон соңгаар хостуг үемни ажыглап, тыва чуртунга бо-ла кээр апарган мен. Бодум Тыва-биле кызыгаар кожа Увс аймактың Тэс сумузунга төрүттүнген болгаш тыва чонну бодум чонум дег сеткилимге дыка чоок хүлээп ап чоруур мен. Амгы үеде Улан-Батор хоорайда турум чурттап, бизнес ажылын кылбышаан, «Шонхорда» тренер башкылап ажылдап турар мен.

— Өгбелериңерде хүрежир улус чораан бе, мөге болур мен деп бодап чораан силер бе?

— Мээң ачам аймак Чааны, амгы үеде 70 ажыг харлыг. Авам улузунда кончуг шыырак мөгелер чораан. Мөге кижиниң уксаазындан черле мөге төрүттүнер деп бистиң улуг улус чугаалажыр үве. Бичии тургаш-ла, даайларымны дөзеп, мөге болур күзел турган. Школачы назынымда аймак чергелиг хүрештерге шору тудуптар турган мен. Школа соонда, төрээн сумумга трактор мунуп турумда, бир-ле хүн Баянмөнх авырга келген, бүгү Моолдуң аймактарын кезип, хүрежир салымныг оолдар шилип чоруп турар деп чугаа дыргын тараан. Шенеп киржир бодал-биле чеде бээримге, хөрекке чедир хевимни ужулдургаш, дуртсынымны арты-мурнундан шинчип, өске оолдар-биле хүрештирген соонда, элээн хөй айтырыглар салгаш, ат-сывымны бижип алды. Дараазында хүн шилилгени эрте бергенимни байырлыг байдалга дыңнаткаш, каш-ла хонганда, Улан-Батор хоорай кайы сен дээш кады хапкан бис. Оон эгелээш хүрештиң делгем оруунче шымнып кирипкеним ол. Хүн бүрүнүң өредилгениң аарбергезинге ырмам сынып, чеже-даа катап дедир чанар деп турганым чажыт эвес. Ынчан чаа шилиттинип чеде берген бичии оолдар, амгы үеде Моолда ат-алдарлыг апарган мөгелер шупту шыдашпайн, ыглажып турганывысты бо-ла сактып чугаалажыр бис. Башкывыстың биске көргүскен ада дег ачызында, күрүне чергелиг мөгелер үнүп, чонувустуң хүндүткелин чедип, эки чурттап чор бис.

— Башкыңар болгаш «Шонхор» институт дугайында бичии таныштырар силер бе?

— Башкывыс амгы үеде 65 харлыг, Шонхор аттыг хүреш институдунуң ректору, педагогика эртемнериниң доктору, моол национал хүреш дугайында хөй-хөй эртем ажылдарының автору. Оон бижээни «Моол мөгениң 666 аргалары» деп 2 том номун чон улуг хүндүткел-биле хүлээп алган. Сөөлгү чылдарда Наадымның ногаан шыгынга үнүп хүрешпээнинден бээр элээн чылдар эрте берди. Элээн хөй чылдар бурунгаар хоорай чоогунга бодунуң спортчу баазазын тургузуп, ол баазага чыл санында Наадым бетинде бир ай дургузунда бодунуң өөреникчилерин эдертип алгаш белеткээр чаңчылдыг кижи. Удавас алды ай эгезинде база-ла чоруптар бис. Ук баазага элээн каш чыл бурунгаар Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш олар база барып белеткенип турган. Эрткен чылын Андрей Хертек, Буян Сүктер өөреникчилери база белеткенгеннер. Ындыг-даа болза, башкы спортчу формазын салбаан. Бодунуң аргаларының чажыттарын ажытпышаан, хүннүң эртен-не 5 км маңнап ап турар. Бо чылын Моол Күрүнениң тургустунганындан бээр 800 чыл оюнга тураскааткан хүрешке киржирин планнап турар кижи. Сөөлгү чылдарда чүгүрүк аттар соодуп баглаарынга улуг сонуургалдыг апарган. Мээң күрүне чергелиг мөге болурумга башкымның буяны улуг. Баштайгы күрүне чергелиг ат алыр Наадымда башкым-биле бешки салыгны ажып, күрүне Начыны атты күүсеттим. Ооң дараазында чылында башкының оглу Гантогтохту октап, күрүне Чааны атты алдым. Моол мөгениң төөгүзүнде адазы биле оглун октап, күрүне чергелиг ат күүсеткен таварылга барык чок. 1990 чылда Шонхор аттыг национал хүреш клуву тургустунган. Чүге «Шонхор» (тывалап Хартыга) деп адап кааны база төөгүлүг. Баштай клубту тургузуп алган соонда, башкывыс клувунуң адын канчаар адаарын дыка үр боданган дээр. Чыып алган өөреникчилериниң аразындан чаңгыс-даа ат-алдарлыг мөгелер чок турган. Эң-не шыыраа бодунуң оглу Гантогтох ийи чыл бурунгаар Наадымда 16 харга чедир аныяктар аразынга хүрешке шүглүп, Шонхор деп атты чедип алган турган. Өөреникчилерим шупту чонунуң ынак, ат-алдарлыг мөгелери болуп өссүн деп оштап, баштайгы тургузуп алган клувун «Шонхор» деп алган дээр. Ооң баштайгы өөреникчилери Далай авырга Сүхбат, Гантогтох дээш, бо хүнде ук институтту 40 ажыг күрүне чергелиг мөгелер доосканы ол. Бистер баштайгы клубтуң өөреникчилери болуп киргеш, национал хүреш институдунуң баштайгы доозукчулары болуп дооскан мындыг солун төөгүлүг улус бис. Амгы үеде Улан-Батор хоорайда 6 национал хүреш институттары, 200 ажыг хүреш клубтары турум ажылдап турар. «Шонхор» институтта 600 хире студент национал хүреш, самбо, дзюдо база хостуг хүреш дээш, хүрештиң бүгү-ле хевирлеринге өөренип турар. Оон аңгыда чүгүрүк аътты шилиири, ону соодары, содакты сырыыры, эзер-чүгенни кылыры, мөге салыкчызы дээш, езулуг эр кижиге хамаарышкан шупту эртемнерни чедип ап турар. Өөредилге кончуг шыңгыы, чурум үрээр, белеткелиң кошкаар чижектиг четпестериң көзүлдүрер болзуңза, баг кымчы адаанга сени өскээр кижизидер апаар. Ай санында «Шонхорнуң» 500 ажыг студентилериниң аразынга хүреш маргылдаазын эрттирер. А өске институттарда чылда чаңгыс катап болур.

— «Шонхорда» өөренип турар тыва студентилер дугайында адаиезинге, чонунга чүнү чугаалап берип болур силер?

— Тывадан ниити 8 студент өөренип турар. Олар баштайгы барып өөренип турарын бодааргa, кончуг эки көргүзүглүг өзүп олурар. Дылга арай аскап турган болза, ам чүгээртээннер. Шонхорнуң баштайгы даштыкы доозукчулары Андрей биле Айдаш болур ужурлуг. Олар удавас бо айның төнчүзүнде сөөлгү коңга байырлалын, оон диплом ажылын камгалап, күрүне шылгалдаларын дужаар. Удавас олар Тыванның баштайгы национал хүреш тренерлери болгаш күш-культура башкылары деп дээди эртемниң дипломун холга алырлары ол. Тыва студентилер кижизидилге база өөредилге талазы-биле кончуг эки, кызымак өөренип турарлар. Моолга болган аныяктар аразынга хүрештерге эки көргүзүглерни чедип ап турар. Бо эптиг таварылганы ажыглап, оларның ада-иезинге өөрүп четтиргенимни башкымның болгаш өске-даа тренер башкыларның өмүнээзинден чедирип тур мен.

— Бистиң оолдарывыс «Шонхорну» дооскаш, Тывазынче чаныып кээрге, оларның диплому күштүг болур бе?

— Болур. Баянмөнх башкының институт тургузар бетинде чедип алган база бир чедиишкини ол. Доозукчунуң диплому үүгле Россияга эвес, бүгү делегейниң дээди өөредилге черлериниң диплому-биле деңгергелиг деп байдалды чедип алганы болур. Ынчангаш сагыш човаан херээ чок, күзелдиг оолдар, уруглар «Шонхорга» кээп өөренир болза, эжии кезээде ажык.

— Моолда чаа хүреш федерациязы ажыттынган деп дыңнадывыс, ол шын ирги бе?

— Моолда хүреш федерациязы шагдала турган. Ооң ажыл-чорудулгазы моол хүрешти сайзырадырынга чогуур үлүгхуузун киирип келген. Сөөлгү 15 чыл дургузунда чаңгыс кижи ону баштап, долгандыр бодунуң улузун чыып алгаш, чогуур ажылдарны чорутпайн, хүреш дүрүмнеринге боттарының аайы-биле эпчок чүүлдерни киирип, безин даштыкы мөгелер хүрештирбес дээн чижектиг хоойлуларны чогаадып турарынга мөгелер бистер база моол чон таарзынмайн турар. Ынчангаш национал хүрешти моон-даа соңгаар улам сайзырадып, делегей чергелиг, харын-даа чоорту Олимпий оюннарының хевиринче киирер дугайында чугаа кидин-түлүк чоруп эгелээн. Ынчангаш Баянмөнх башкывыс баштаан Моолдуң мөгелериниң хөй кезии чоокта чаа «Профессионал деннелдиг национал хүреш федерацияны» ажыткан. Ооң баштайгы ажыдыышкын-чыыжы база хүреш маргылдаазы май 14-те болуп эртер. Чаа ажыттынган федерацияның удуртур чөвүлелиниң составында Моолдуң эң шыырак 12 бизнесмени, 13 күрүне чергелиг ат-алдарлыг мөгелери бактаап турар. Чаа федерацияның дүрүмнеринде элээн чаа-чаа өскерилгелерни, дүрүмнерни киирген. Номчукчуга солун боору-биле, чаа дүрүмнериниң ужу-кыдыын сонуургадып көрейн. Баштайгы салыгда хүрежип турган ийи мөге бот-боттарын октажып чадап туруп бээр болза, оларны манавайн, хүрештиң ийиги салыын эгелей бээр. Оларның октааны дараазында салыгже кире бээр чижектиг. Бо чылгы Наадымдан эгелеп, күрүне начыны деп атты тывыспас деп шиитпирлээн. Ооң кол чылдагааны сөөлгү чылдарда, хөй акшалыг кижи ажыы-биле садып алыр апарган. Ынчап кээрге, аныяк мөгелерни бүдүн чыл дургузунда болуп эрткен хүрештерге кайы хире чедиишкинниг хүрешкенин барымдаалап, чогуур санны алган мөгеге тыпсыр. Арткан атты Наадымда бодунуң күжү-биле чедип алыр ужурлуг. База шаанда моол мөге өг орну хире черге сыдымны төгериктей салып алгаш хүрежип чораан төөгү база бар. Ону бо хүрешке база шенеп киирер деп турар. Мөге кижи сыдым артавас ужурлуг. Бир эвес, сыдымга буду дээптер болза, торгаар, а дараазында база катап базар болза, октатканга санаар. Бо хевир япон чоннуң сумо хүрежинге чоок болуп турар. Ону өттүнген эвес, харын-даа национал хүрешти делегей, Олимпий оюннарынга чоокшуладырынга база бир базым болуп турар деп санап турар бис. Кол-ла чүүл чаа дүрүм-биле даштыкы чурттуң кандыг-даа мөгелери кээп хүрежир эргени берген. Ынчангаш тыва мөгелерге Моолдуң кандыг-даа Наадымының эжии ажык, көктүг, ногаан шыгы силерни манап турарын дамчыдып тур бис.

— Ам эрткен хүреш дугайында силериң бодалыңарны тыва чон дыка дыңнаксап тур боор.

— Хүреш солун болуп эртти. Черле Тыванның Чазаа, ооң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак база чон тыва хүрешти сайзырадыр деп хөй-ле ажылды кылып турары каракка көскү-дүр. Тыва мөгелериниң деңнели көзүлдүр өзүп турары өөрүнчүг болуп турар. Хүрешти сайзырадырының база бир кол хевири — хүрештиң шаңналы болур ужурлуг. Ол талазы-биле чугаа-даа чок. Эрткен хүреш дугайында бодумнуң чамдык эскериглеримни чугаалаар болза, артык эвес боор деп бодап тур мен. Бирээде, өскээртен келген мөгелер шүглүп кааш, хамык шаңналды алгаш баар ыйнаан деп бодал-биле ийиги-үшкү салыглар соонда аразында боттарын чиштирип эгелей бээрин эскердим. Кым күштүгүл, ол мөге шүглүр ужурлуг. Шаңнал кол эвес, мөге кижи чонунга чараш оюн-тоглаазын бараалгадыр, чонун өөртүр деп төрүттүнген салым-хуулуг улус. Бо хүрешти 4 бөлүкке чарып, ол бөлүктен үнген мөгелер аразында хүрежир хостуг хүреш дүрүмү-биле эрткенин чон көрген. Мен бодум ындыг система-биле хүрежип өскен болгаш дараазында салыгда кым кымның-биле таваржырын билип турар болур үве. Ындыг турбуже, ол дүрүм көңгүс сагыттынмайн барды. Мону даргалар-даа эвес, чон-даа эвес үүгле шиитпирлерниң ажылы деп санап болур хире. Мээң-биле кады Тывага баштайгы кээп турар «Шонхорнуң» тренер башкызы, тыва студентилериниң база ийи чаңгыскурсчузу оолдарга, шаг-шагдан тура кады-кожа чурттап турар, чаңчылдарывыс, шажын-чүдүлгевис чаңгыс чонувус бар. Олар бистиң-биле бир дөмей тыва национал хүрежин сайзырадып, хүрежип чоруурлар. Оларның ат-алдарлыг мөгелери-биле таныжып, ук чоннуң хүрежин сонуургап хүрежиңер. Эки чүүлдерин өөрениңер. Аныяк мөгелери-биле найыралдажып, удур-дедир бот-боттарыңарга аалдажып, күжүңерни шенежип чоруңар. Делегейде бо хире чараш, чоргааранчыг национал хүрежин кадагалап арттырып алган үүгле ийи борбак чон бис дээн күзел-сорулга-биле эккелген мен. Мээң өөреникчим Андрейге дүжүп бергенимге чон элдепсинген чадапчок. Боду хүреш эртеминге өөредип тургаш, чонунуң мурнунга келгеш октап алырымга, мөге кижиниң мөзү-шынарынга ол канчап-даа таарышпас чорук. А бир эвес Моолга болза хамаанчок ачыр-дачыр тутчур бис азы башкызынга хүндүткелин көргүзер ужурлуг. Ол дээрге, мөге кижиге бижиттинмээн ыдык хоойлу-дур. Сөөлгү дөртке арткан чаңгыскурсчузу моол эжидаа ону сагыыр ужурлуг.

— Чон силерни бистиң Чаан мөгевис Аяс Монгуш-биле хүрежирин дыка манаан, кончуг-даа солун хүреш болур боор деп идегеп турду.

(Уланчызы 12-ги арында).

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

ГАЗЕЛЬДЕР

Хөөнүн үндүр хөөрешкен эзириктер аразында
Көгээржиимни кужактапкан хөөкүй бодум эзирик мен.

Эртен-даарта чүү боору меңээ кандыг хамааныл аан...
Элең-тендиң эжим-өөрүм аразынга ыглап, хөөреп олургай мен.

Долбанналган чаагыңдан тоглап баткан караең чажын
Дозуп ишкеш, ишти-хөөнүм хуюкталган – эзирик мен.

Хараганнар доразындан кужур болуп үнүп келир
Караам чажы соглурунга чедир ырак – эзирик мен.

Хөлүгүр бо кудай безин эзирээштиң самнап үнер,
Көгээржикте араганың дүвүн көргеш, «ужар» боор мен.

«Эртен-даарта чүү боору меңээ кандыг хамааныл...» дээш,
Эгей оглу кымдан чечен чаңнап орар – эзирик мен.

* * *

Арагалааш, чүдеп өлүр чыгыы чорааш, хайдынарга,
Акша сунгаш «бажым эмнээр» кижилер чоп тывылбазыл?

Араганы ишпейн баргаш, чиик, сергек чорумда-ла,
Аксымдыва чыттыр баскаш, кудар чыгыы албадаарыл?

Кадык, шыырак орумда-ла: «Төлге салып, хамнап бээйн» дээш,
«Караң көрнүр» кижилер чоп бажым дозуп хүртеңнээрил?

«Чеди хонук» эрттирерде, өштүг ышкаш лама, хамы,
Черже кирип, кудайынче кулуксаан дег, чиде бээрил?

Өрү чүткүп, өндеерге кара дээри чыттыр базар,
Өлешкинни сагыызын деп, бажывысты төөредирил?

Элдептиг бо өртемчейде бүгү чүүлдү дедир чаяан,
Эжен чарлыы чөптүг-дүр деп, кымнар чүдүп сүзүглээрил?

Кадай оглу Сарыгларның эртер оруун шулбу дозар,
Кажан, каяа, кымнар чатка салып каанылы?!

* * *

Кыш-даа эвес, чай-даа эвес, кыжыраң соок – бораанныгда,
Крышадан эрип баткан дамды көргеш – кударава.

Сугдан аргаан көжегени азыпкан дег, төнмес-батпас
Суггур чаашкын улай куткаш туруп берзе – кударава.

Сарыг бүрү күзүрүмнеп, хадып кээрге чүүден ийик,
Сагыш-хөөнүң хөлүнде-ле саргып кээрге – кударава.

Чазын, күзүн кижи хөөнү бойдус ышкаш чүүден хээрек,
Сарыгларның хөөнү база хээрек дээш – муңгарава.

* * *

Башкы холдуң эшкен сайын буттарынга шашпып чоруур,
Базар-Оюм болат дуюу, эмчийгилеп, элеп калган.

Уязында көге-буга улаарааштың холурааргa,
Узак боо дег дыңнап орар, дыыжы кулаам тунуп калган.

Баскан буду ушкан чүг дег, чиик адак кулугурнуң,
Баарын чылдып берип чораан кайгал үем эрте берген.

Эки аъдым бажын аскан адыр дыдым күдүрээзи,
Энчек-шуглак болуп чораан дүнелерим соомда калган.

Ында-хаая хөреңгилээш, чортуп чедер аалымда,
Ырдан чечен, хаттан силиг, чараш уруг артып калган.

Араганың доңун сунуп, доңгаярга, чүзү чок дег,
Авазының чажыттарын шыгжап чоруур уруу арткан.

«...Хөөкүй авам: «Эгей оглун көрүп чор...» деп чагаан дээштиң,
Хөлбеңнеди сунуп келир дашказында чажыт арткан.

* * *

«Ток-ток дээримге, толагайым аарыыр» дээш кырган торга
Долгай дыдын каавыткаш, ужа берди, чассыгбайым.

Доңган баарым чылдып келир сени чоктаан өскүс хөөнүм,
Дожу-хары изиг чайын эривес-тир, чассыгбайым.

Торга соктаар кургаг сыра доразында чиирбейлер
Дөргүн аырга болу бээрин көрбес боор мен, чассыгбайым.

Кара-дуруяа шуурган оштап, ужуп эртер бир-ле күзүн,
Кара бажым халаш дээрин хөрүмнеп каан, чассыгбайым.

Экини-даа, багайны-даа эгин шаанче чүктеп эрткен
Эгей оглу сөөлгү болчаан утпайн чоруур, чассыгбайым.

* * *

Кандыг-ла-бир кудумчунуң адын-сывын эдилээр деп семевейн,
Каргыраның аян киирер ырызы бооп чораан болза...

Алдарлыг ат, Хүндү бижик алганнарның аразындан
Адым дилеп, шүүдеп орбайн, чараш шулук бижип кагза.

Хөйнүң чоннуң аразында хөлбеңейнип чоруур бодум,
Хөөмейниң хөрек бустур ырызы бооп чораан болза,

Шулуктерим элей берген чыындызын хойлап чоруур,
Чүрээ-биле чүрээм согуу чаңгыс дамыр эштиг болза,

«Эгей оглу шелип кааргa, ыглап-даа боор, ырлап-даа боор —
Эки-дир!» деп бөдүүн мактал дыңнап чоруур кежик болза.

Кара-Күске ЧООДУ

ТЕЙИМ ТЭЭЛИ, ДААМ ТЭЭЛИ

Дески хову ортузундан
Дештип келген тейим Тээли.
Тайга бажы таскылдардан
Тайлып баткан даам Тээли:
Даам Тээли—
Дагыыр Тээлим.
Тейим Тээли –
Тейлээр Тээлим.
Сүдүм өргүп, саңым салып,
Чүдүүр, тейлээр даам Тээли.
Дээримден кежик чалап,
Тейлээр, чүдүүр тейим Тээли.
Тейим Тээли –
Тейлээр Тээлим.
Даам Тээли—
Дагыыр Тээлим.
Бажын орта үне бергеш,
Малдар хараар тейим Тээли.
Баарынга тараа тарааш,
Байып алыр даам Тээли.
Даам Тээли—
Дагыыр Тээлим.
Тейим Тээли –
Тейлээр Тээлим.
Кожуунувус төвү суурга
Адын берген даам Тээли.
Кожа-хелбээ чонувуска
Алгаттырган тейим Тээли:
Тейим Тээли –
Тейлээр Тээлим.
Даам Тээли—
Дагыыр Тээлим.
Дагыыр, тейлээр, чүдүүр черим –
Даам Тээли, тейим Тээли.
Тейлээр, чүдүүр, дагыыр черим –
Тейим Тээли, даам Тээли.
Даам Тээли—
Дагыыр Тээлим.
Тейим Тээли –
Тейлээр Тээлим.

2006 ч. Март 29. Кызыл.

ЧЭЭРГЕН ЧЫЫРЫ ЧЕРЛЕ ЭВЕС

Чеден харга чедип аары –
Чээрген чыыры черле эвес.
Чыып-даа аарга, чээрген оду
Чылды каапкаш, соолаш-ла дээр.

Чеден чылда чырык көөрү —
Чедиишкин-дир, тулчуушкун-дур.
Ажыл аарын, аарыг аарын
Ажып тиилеп эртери-дир.

Өскелерге адааргавас,
Өжээргевес, байыыргавас.
Өрү шурап, өөрүвес,
Өлүм көргеш, өөлевес.

Ыгланчыг-даа үелерни
Ызырныпкаш, шыдажыптар.
Ындыг-мындыг чүвелерни
Ырадыр-ла шывадаптар.

Ынчаар чүткүп чорбас болза,
Ыы-сыыдан ыравас сен.
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Аайлаштырып шыдавас сен.

Чугаалаары амыр, белен,
Чурттaлгага ындыг эвес.
Чеден харга чедип аары –
Чээрген чыыры черле эвес!

2006 чыл, март 19.

УЛААРАКСАЙ БЕРГЕН БООР СЕН

Карманыңда чүү барын
Канчап менден айтырар сен.
Амыр-дыш чок чоруп тургаш,
Аймааракcап турбаан сен бе?
Кармактарың дөгерезин
Кактаарымга мындыг болду:
Чүрээң дужу – карманыңда
Чүдек чараш чурук-ла чор.
Артында-ла өөнүг де даан!
Аянныы-даа сүргей уруг
Чооду сенче чиге көрүп,
Чоокшулап орган ышкаш,
Каям, эжим, чырык черге
Катап база топтап көрейн.
Карак-ла бо! Сиириңмааң-дыр!
Караам багай, танывадым.
Карманыңда оон ыңай
Када берген хлеб хоюу,
Каш борбак демир акша,
Кара сыптыг бичии кестиин,
Бажың дыраар чирик дыргаан,
Бажыңының дүлгүүрү чор.
Чүвүрүннүң карманында
Шулук бижиир блокнодуң,
Шүдүнзелер, демир-үжүүн,
Туалет баар чымчак саазын,
Думчууң чодар аржыылың чор.
Оон ыңай үжээримге,
Ол-ла болду. Чүү-даа чогул.
Карманыңда чүү барын
Канчап менден айтырар сен!
Уйгу-дыш чок шулук бижээш,
Улааракcай берген боор сен.

ҮЕ-ЧЕРГЕМ САКТЫП КЭЭР МЕН

Үе эртип, ыраан тудум,
Үе-чергем сактып кээр мен.
Сактырымга шупту мында
Чанымда бо органнар дег.
Кара-Күске Күнзекович
Карактарын чивеңнедип,
Бижик кагар машинада
Бижиттинип орган-даа дег.
Саяновна анаа орбас.
Чаа бижээн шулуктерни
Чара бижип, редакторлап,
Чайзырап-ла орган-даа дег.
Угу, дөзү, төрээн чери
Узун Тес-Хем ол-ла болгай.
Торгу хээлиг суурун сактып,
Домактажып органнар дег.
«Калдак-Хамар артыы сынын
Каскан болза» дээр ырны
Чоон, чиңге ийи үнге
Чоодулар ырлашкан дег.
Чаглыг эъдин дүлүп алган,
Чаа шайын эзип алгаш,
«Эгел-ле» деп хөөрежип,
Эптии хөлчок органнар дег.

ХООЧУН ЭШКЕ ИЗИГ БАЙЫР!

«Аянчок» деп, «эгел-ле» деп,
Адаарыңның аянындан
Чурту Тес-Хем кижи-дир деп,
Чугааңдан чон сени таныыр.
Чеден харлаан кончуумну деп,
Чектеттинме, Күнзекович.
Угаадыглыг шулуктерден
Ургларга шаңнап-ла чор.
Ыры апаар шулуктерден
Ырмажок хөй чагаалардан
Амыр-дыжың бодавайн,
Ам-даа бижи, Күнзекович.
Эрткен, амгы, келир өйну
Эргий бодап, деңнеп орар,
Хоомай чүве черле кылбас
Хоочун эшке изиг байыр!

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.

Тээли суур.

САМБЫРАВЫС — СОРУНЗАВЫС

Доозукчу клазывыс сорунзазы – самбыравыс
Каастаныпкан, кылаңайнып чайнап туру.
Чажывыстан эгелээштиң баарынга бедиктенип,
Саннар бодап, үжүк кожуп доруктувус.
Самбыравыс—чалгынывыс,
Самбыравыс—көрүнчүүвүс.
Хыналда ажыл—бачым өйде
Хынаттынып боданырын сүмелээр сен.
Баштайгы чаш ынакшылдың «кадарлаарын»
База сеңээ бижип, чуруп өстүвүс чоп.
Самбыравыс—чалгынывыс,
Самбыравыс—көрүнчүүвүс.
Арнывысты чазыктырып чүглендирген,
Ава болган башкывыс дег, эргим-дир сен.
Өөреникчи уттундурбас чылдарывыс
Өөнүү болуп артып каар сен, самбыравыс.
Самбыравыс — чалгынывыс,
Самбыравыс — көрүнчүүвүс.

Тараа ОССУР,
башкы.

Тээли суур.

Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш амы-тынындан чарылган Гера Балчыйның, Игорь Солдуптуң чырык адынга

Арыг-Үзүү төрээн черге
Аажы-чаңы чазык, толтуг,
Аваңгыр-даа, спортчу-даа
Алышкылар чораан чүве.

Очур биле Оюмааның,
Борбай биле Апыр-оолдуң
Оран-чуртка чаяап кааны
Борбак кара оолдары-дыр.

Совет шериг албанынче
Соруу бедик аъттангаштың,
Акы-дуңма афган улус
Амы-тынын камгалашкан.

Калчаа дайзын халдап кээрге,
Хая безин көрүнмээннер.
Карак одун кызаңнадыр
Хайыра чокка согушканнар.

Санчок көвей дайзыннарның
Чартык кезии турбас кылдыр
Сагыш-сеткил хангыжеге,
Санап тургаш узуткааннар.

Ачыр-дачыр тулчуушкунга
Алышкылар Гера, Игорь
Алдын хүнден, төрээн черден,
Амы-тындан чарылганнар.

Челээш ышкаш чурттуңарның,
Чечээ болуп каастаар силер,
Черге-үе өөрүңерниң
Сеткилинге артар силер.

Шойдак-оол ХОВАЛЫГ,
77 харлыг пенсионер.

Шагаан-Арыг хоорай.

Шериг албанындан чагаа

УЛУГ ДААЙЫМ

Кара чаштан ажыл-ишчи
Кадыг эр бооп өзүп келгеш,
Колхоз-совхоз үезинде
Кодан малды өстүрүшкен,
Аймаавыстың улуу болур
Авыралдыг даайым күжүр
Алдын Хүнден, чырык Черден,
Аравыстан чоруй барды.
Улуг даайым удуур бетин
Ужуражып, дужарымгай.
Чээни меңээ орук айтыр
Чечен сөзүн дыңнаарымгай.
Амыдырап-чурттап чораан
Алган эжи – эргим күүйүм
Чүнү бодап чор ирги деп,
Чүрекейим аарып чору.

Саян БЕКСЕ.

Железногорск.
Красноярск край.

ХЕМИМ ОГЛУ

Улуг-Хемниң чараш оглу, сагыжымда
Уттундурбас сылдызым
бооп чырып чор сен.
Кударалым, муңгаралым азыктырып,
Кудук-чайык чедип келем, хемим оглу.

Чаңгыс суурнуң оглу,
кызы эвес-даа бол,
Чаңгыс хемниң төлдери бис, ону утпа.
Сайын сүзүп, сайзанактап
өспээн-даа бол,
Салымывыс доңнап аалы, хемим оглу.

Чаашкын соонда үнүп келир
чүзүн-баазын,
Чеди өөнүг челээш ышкаш сорунзалыг,
Чаңгыс катап чаяаттынар назын өйүн
Чараш кылдыр чурттап каалы,
хемим оглу.

Аржаана КҮЖҮГЕТ.

Сукпак суур.

САКТЫП ОР МЕН

Эрткен үемче хая көрнүп,
Элдеп-эзин чүве бодап,
Шаптараазынныг чурттaлгамның
Шак-үезин сактып ор мен.

Чамдыктарын аас-кежик бүргээн:
Чаптанчыг чаш ажы-төл, алдар-ат.
Өскелерин — өлүм-чидим, муңгарал.
Өкпе-чүрээм саргып арткан.

Чөнүй бергеш акшый бээрге,
Чөгенчиг-дир, кыпсынчыг-дыр:
Аарыг-аржык тудуп чиген,
Амы-тынче халдап турар.

Бойдус чаяан чурттaлганы
Бодуң безин билбес сен.
Чөптүг болгаш шынчы боору
Чөленгииш ол, даянгыыш ол.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.

Кызыл.

Уран чүүл

«ХАРЫЫ ЧОК ЫНАКШЫЛ»

Алена Иомужаптың «Харыы чок ынакшыл» деп концерти бо улуг-хүнде болур дээн чарлалды көргеш, ыяап-ла көөр-дүр деп шиитпирлеп алдым. Чүге дизе, ол бо чоокку каш чылдарда бистиң Тывага болуп эртип турган бүгү-ле эстрада ырларының мөөрейлериниң тиилекчилериниң ырлажып турар чараш ырларының автору ол-ла болгай. «Ынакшылды алгап ырлаал» деп тыва радионуң ийи чыл болгаш-ла эрттирип турар лириктиг ырлар конкурузунуң тиилекчизи, «Хову-Аксы», «Чагытайның чалгыглары», «Чаатының ыраажызы», «Эйлиг-Хемниң эдискизи», «Сүмбер-Уула» дээн ышкаш аныяк ыраажылар конкурстарының тиилекчилериниң ырлажып турганы ырларының автору база ол-ла болгай. Мырыңай каш-ла хонук бурунгаар Кызылга болуп эрткен республика чергелиг уран чүүл көрүлдезинге Алена Иомужаптың ырларын коллектив бүрүзү ырлашкан дизе хөөредиг болбас. Нииты ыр кылдыр күүсеткени безин 5-6, а эр база херээжен улустуң ансамбльдериниң күүсеткени база 2-3-даа бар. Ындыг чараш ырларны чогааткан композиторнуң концертин канчап көрбес боор. «Чыткан теве аксынче каңмыыл кирген» деп чугаалажыры дег, редакцияга Алена Иомужап боду бо кирип келди. Оон дораан интервью алдым. Ону ам силерге сонуургадыйн.

—Бир чылын силерниң чогаадыкчы кежээңерниң концертин көрген кижи мен, дыка-ла солун болган ийин. Бо концертиңер база ындыг-ла ыйнаан?

—Белеткенип-ле тур бис ийин. Кижи боду чүү деп чүү дээр боор, көрген чон үнелээр ыйнаан. 25 чыл иштинде бижип келген ырларымның дөгерезин эвес-даа бол, көрүкчү, дыңнакчыларымның сонуургаары ырлары чаңгыланыр. Концерт ийи кезектен тургустунган: чер-чурт дугайында ырлар, ынакшыл болгаш амыдырал дугайында ырлар.

—Алена Георгиевна, ырлар канчап төрүттүнүп келир-дир?

—Мен баштай аялга чогаадып алыр кижи мен. Оон аңаа сөс дилеп шаг боор мен. Чамдыкта мырыңай элээн үе иштинде-даа ол аялга бот-чурттап чоруур, тааржыр сөс тыптыры амыр эвес херек. Ынчангаш доктаамал сөс диленип чоруур ужурум ол.

—Кайы чогаалчылар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар силер?

—Хоочун чогаалчы Болат Бүрүнаевич Маады акымның шүлүктеринге аялга бижииримге алачайгаар-ла кээп турган ышкаш болур чорду. Зоя Алдын-ооловна Намзырай, Кара-оол Донгакович Натпий-оол дээн ышкаш Тываның билдингир шүлүкчүлериниң сөстери база ындыг. Сөөлгү 2-3 чылда Тываның күрүне университединиң башкызы Мария Амын-ооловна Кужугет-биле сырый харылзаалыг ажылдап тур бис. «Сүт-Хөл – мөңге далай» деп ырывыс аныяктар ортузунда дораан нептерей берген. Ол-бо конкурстарга бо-ла шаңналдыг черлерни ээлээн боор чорду.

—Көрүкчү, дыңнакчыларыңарның дыңнавааны чаа ырлар база бо концерттиңерге дыңналыр боор аа?

—Концерттиң кол өзээн чаа бижиттинген ырлар тургузуп турар. Оларның дөгерезин маңаа адаваайн, көрүкчүлерге белек кылыр дээн кижи баш удур-ла ол дугайын чугаалап аарга, солун эвес апаар боор. Ынчалза-даа чаа ырлар хөй деп чугаалап болур мен.

—Оода чамдыктарын сонуургадып көрүңер даан.

— Алла Сокольникова-биле «Саянские горы» деп ырыны бижээн бис. Ырак Тамбов хоорайда чурттап турар-даа болза, бо автор-биле чагаа дамчыштыр харылзажып турар мен. Ам ооң сөзүнге «Эхо Саян» деп ырыны бижип алдым. Тывага чурттап тургаш, каш чыл бурунгаар көжүп чоруй барган болгаш бистиң Тывавысты сактып, ооң катаптаттынмас агаар-бойдузун чүрээнде шыгжап арткан бо кижиниң шүлүктеринге аялга чогаадырга алачайгаар куттулуп турган ышкаш боор чорду. Сагыш-сеткилден үнген одуруглар черле ындыг күштүг боор-дур. Бай-Тайгадан Светлана Самбый-оолдуң «Тайга кызы» деп шүлүүнге аялга чогаадып кагдым. Силерниң «Төнмес ырлыг арыкчыгаш», «Шагаа хүнүн кады уткуул» деп шүлүктериңер база чараш ырылар апарган. Эрзин чурттуг 70 ажыг харлыг Чыргал Доржу деп өгбевистиң сөстеринге база элээн каш ырларны бижидим.

—Боттарыңар база сөстү чогаадып турар ийик силер бе?

—Чамдыкта «думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш бодум борастаны бергилээр мен, ийе.

—Концерттиң адын чүге «Харыы чок ынакшыл» деп адаан силер?

—Сөзүн-даа, аялгазын-даа бодум бижээн ырым бар – «Харыызы чок ынакшыл» дээр. Ол ыр чон ортузунга дыка дүрген нептерей хона берген. Ынчангаш салым-чолу чогунгур ыр боорга, бо концертимниң салым-чолу база ындыг болзун дээн күзелим-биле ынчаар адаан мен. Оон өске билдингир утказы база бар-ла... (каттырар).

—Концертке кымнар киржирил?

—Чаңгыс концертке хөй ыр кирбес боорга, кам-хайыра чокка казыгылап каапкан бис. Чамдык ыраажыларым, сөзүн бижээн авторларым «мээң ырымны чоп казып каапкан силер?» деп хомудаар-ла боор. Ам канчаар, үешакка чагыртыр апаар. Көрүкчүлерниң дыңнаксаары артистер киржип турар. Оон аңгыда оглум Рома «Эйдж-Сити» бөлүүнде кады ойнап турар эштери-биле киржир, танцылаарлар.

—Алена Георгиевна, ырыдан өске аялгаларны база бижип турар ийик силер бе?

— Кара-оол Натпий-оолдуң бижээни «Сыын-Чүрээ» деп шиизинге аялга бижидим. Ону аныяк режиссер Салбакай Чагар-оол тургускан. Улусчу театрлар көрүлдезинге ол шиини Кур-Чер суурнуң бот-тывынгыр артистери ойнааш, конкурстуң шаңналдыг черин ээлээн улус. Улуг-Хем кожууннуң бот-тывынгыр артистери ол-ла шиини ойнааш, Чеди-Хөл кожуунга гастрольдап чедип, чурттакчы чонга бараалгадып турдулар. Фортепианога болгаш хылдыг хөгжүм оркестринге ойнаар аялгаларны бижээн мен.

—Бо хүннерде кайда ажылдап тур силер, Алена Георгиевна?

—Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурнуң Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңында ажылдап тур мен. Шагаа байырлалында аңаа Ыт чылын уткаан Шагаа байырлалында оюн-көргүзүгге «Ыттар ариязын» бижидим, көрүкчүлер ону дыка сонуургаан чүве.

—Алена Георгиевна, зал долу, олут тывылбас кылдыр хөй көрүкчүлер концерттиңерге кээп, чараш ырларыңарны таалап дыңнап, дыштанырын күзедим. Чорууңар-ла чогузун!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
чугаалашкан.

Тээли ортумак
школазының 70 чылы-биле

БАЙЫРЛАЛ-биле!

Төрээн школавыстың 70 харлаан юбилейин демдеглеп турар бо эки хүнде чаптанчыг, чараш школачы үевисти сактып, ийи каът (ынчан чаа туттунган турган) чаа школавысты караамга чуруп, узун коридорнуң ужунда клазывысты, чаңгысклассчы өөрлеримни ол хевээр сактып ор мен. Шуптуңарга байырлал-биле изиг байыр!

Бүгү назынымда мөгейип чоруур башкыларым Долзаңмаа Салчаковна Суглай-оолга, Полина Хертековна Балдаңга, Сержи Байыровна Салчакка, Көк-оол Салчакович Байыр-оолга аас-кежикти, кадыкшылды, узун назынны күзедим.

Школавыстың юбилейинде Тыва Чазактың бедик шаңналын алган башкылар Антонина Сендажыевна Донгак, Марина Окпан-ооловна Салчак олар дээш сеткилимден өөрүп, ийи дакпыр байырлал-биле байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа чедиишкиннерлиг болурун күзедим. Оон-даа бедик шаңналдарга силер төлептиг силер, хүндүлүг башкылар.

Эге класстар башкызы эжим Лариса Шожукаевна Чапчынга база изиг байыр!

Тээли ортумак школазын 1973 чылда кады дооскан чаңгысклассчым, 1980 чылда институтту кады дооскан чаңгыскурсчум, төрээн школавыста 26 чыл шынчызы-биле ажылдап чоруур башкы эжим Роза Дүпчүновна Иргитке улуг хүндүткел-биле байыр чедирип ор мен. Сени дөзеп филология факультедин дооскан оглуң, аныяк башкы Аяс Александрович Иргиттиң оруу ак, чоруу чогунгур болурун күзедим, Роза Дүпчүновна.

Бо чылын мугур харлаар чаңгысклассчыларым Роза Дүпчүновна Иргитке, Раиса Хертековна Чедер-оолга, Ольга Хертековна Очурга, Хүреш Комбуевич Кужугетке, Борис Дамдын-оолович Хертекке болгаш өскелерге-даа аас-кежикти, чедиишкиннерни күзеп ор мен.

Светлана БАЛЧЫР.
Кызыл.

Изиг-хан

• Амыдыралдан чугаа

«Ижин-хырын аштажыр кижи херек апарды, дузалажып көрем, угбай» — деп, төрелим уруг дилээрге, тыва кижиниң кужуру изиг-ханда чүве болгай деп иштимде өөрүй хона бердим. Херек кырында кужурда-даа эвес, дуңмамның чаңгыс оглу кемдээн, эмчиде чыдар, чааскаан чүнү канчап олурар боор, ол-даа ооң байдалы кандыг тур ирги деп сагыш човааш, «чаа чеде берейн» деп кагдым.

Хоюн өзеп алган, чем кылыр өрээлде херээжен үннер дыңналып тур. Хоорай улузунга ижин-хырын аштаары шүүт чок, белен суг адаанга каш чуур, шалыпкыны кончуг ажылывыс доозуптувус. Улуг пашта кара мүнде дүлген эът, хан хайнып турар аразында, хөөрежип олур-ла бис. Стол артында мээң дужумда дуңмамның чуржузу уруг иелээ, чанымда ийи аныяк өг-бүле пажывысты хайгааравышаан, манап олур бис. Изиг-хан-даа болган, улуг деспиге ээзип кескилээш салгаш, кара-мүннү аартавышаан, улустарым чугаазын сонуургап дыңнап олур мен.

«Багай оглум (тыва кижи ынча дээр) дүүн кылаштай берди ышкажыл, угбай. Эмчи мээң бажыңым дег апарды, ында бо дүне уруум, дуңмам хонуп чыдырлар...

Эмчиден бодум дезиксээр мен. Ынаар шуут чүрээм чагдатпас. Эмчиде чыдар кижиге арга чадаарда баар мен, а хөй нурууzунда барбас. Хөй чүве көрүп чораанындан ындыг бе, кижи амытан чамдыкта бодунуң ишти-хөөнүнче ханылап азы чаштынып кире бээр чүве бе?..

Бо чуржум уругну кыйгыртып алгаш, иелээ карак кызыл ажаап турдувус»... дээрге чуржузу эрес-шоваа, холдары улам тудунгур, чугаазы безин дидим, шиитпирлиг, чараш шырайлыг, чаактары кызыл, чуртталгазында кандыг-даа айтырыгны шыңгыызы-биле шиитпирлей шаап алыр, езулуг энергиязы төктүп турар болду. Ындыг кижи дуу орандан-даа болза кымнындаа ушта соп эккээр кижи-ле-дир деп бодал бажымга кире хонгаш барды.

Чуржузу уруг олургаш, дуңмамны реанимациядан үнүп келирге бичии ырбыска-ла чүве, кончуг мөге, чараш дуңмам шыңганнары безин суларгай, чоорту хүнден-хүнче ээлчештир ажаап турганывыстан дүүн кылаштай берди.

Чаавам, черле ие кижи ындыг-даа боор, аксынга тудуп чемгерер, эгезинде көрүп чоруп тур-ла, мен чай кадында, чана бээр аразында, дуңмамның баарынга сава салгаш, «чун че» дидим. Чыткан кижим бүзүревээн байдалдыг көрдү. «Чун,чун» дээш тоовадым. Ковайты олуруп алгаш чунду, дижин база чуп алды. Оон «че, чемненир» дээримге манап олур. «Чүге олур сен, аяаң тут че» дээш холунга тутсуп бердим. Дуңмамның холдары сирилевишаан, чемненип эгеледи. Кыдыынга көрүп тура, баарым ажыыр, ынчалза-даа ону көргүспес.

Мен чедип кээримге, оглум чунуп алдым, авай, бодум чемненип алдым деп аажок өөрүп чугааланып чыдыр. Эмчилер безин оглумнуң кижи болурунга бүзүревейн турганнар болду. Аас-кежиктиг хүнде төрүттүнген-дир оглуңар деп-даа турдулар. Бурганның база хөй чонумнуң ачызында оглум кижи апарды деп дуңмам үзе кирди.

Чаавазының чугаазы төнергеле, мен-даа дуңмамны чеже чыдар сен, туруп кылашта че дээш, соңгадан бакылаал, дуңмам деп көгдүп тургаш, тургузуп алдым. Бажым дээскине берди, угбай дээрге, эге дээрезинде черле ындыг, чоорту өөренир деп бодап кагдым... дээш бир-ле кол чүве чугаалаар дээн хевирлиг тура дүшкеш менче көрбүшаан: көдээден эът-чем, ужа-төштү чүктеп эккелгеш, дуңмамның ынак кызын айтырып берген кижи болбазык мен бе. Бажыңывыска бир дугаар киирип келгенде чайзырааш эскербээн-даа кижи мен, канчангаш көрүптеримге дуңмам шалада-ла дөжек чадып чыдыр, «ойт-ойт, ынчанмас» дээш «демги кижи-биле» орунга чоорган-дөжекти эмиглежип чадып берген болбазык бис бе. Шалагадаа чыдар мээң багай дуңмамга ол хире ынак болган кандыг онза кыс боор деп аажок өөрүп-даа боданып турдум. Дуңмам шериг чоруптарга, манап албайн барды.

Эмчиниң узун коридорунда боданып олурумда кончуг чараш сапог идиктер дуңмамның өрээлинче кирип чыдыр. Бо идиктерниң чаражын деп бодап, ээзин көрүп кааш танып кагдым. Ужуражыр дээш келдим дээрге, «Эмчи чурумун сагып көрүңер, идиниңер уштуп алыңар, бирээде ол, ийиде, ындыг кижилер танывас бис» деп дорту-биле чугааладым. «Банан, апельсин... эккелдим» дээрге, ындыг чүүлдер бисте бажын ажыр деп кагдым-на. Мөге, чараш, кадык дуңмам эмчиниң орунунда ырбыска-ла чүве чыдырда, мен аңаа ооң ындыг байдалын чоп көргүзер кижи мен!

Чоруй баарга, «угбай» деп сымыранып, эрги кернинер ышкажыл, танывадың бе деп багай дуңмам, чүнү эккелди, угбай, каям дээш бананын чип эгелей берди... Ынакшааннар хүнүнде дуңмамга кым-даа байыр чедирип келбеди. Дыңнап олурарымга телефонга «Байыр чедирип тур мен. Эрткен чуртталга-дыр, өңнүктер болуп артып каар бис» деп чугааланып чытты ышкажыл дуңмам аан...

Ам чугаазы дыка эки апарган ийик бе, чуржу? Сегип үнүп келгеш угбамга белек кылыр мен дээр ышкажыл. Чонаада угбазының адын адаар чүве, ам чүгле угбай дээр.

Чуржузу биле чаавазының кежээ дургу хей-аът кирген бот-боттарын үзе кире каап хөөрепле олурлар. А мен чүгле дыңнаар.

«Канчап бардың, дуңмам, сээң меңээ белээң – сегий бергеш аваңның улуг чөленгиижи, ийи дуңмаларыңны азырап карактажыр болзуңза-ла ол-дур. Азы меңээ сапог идиктен садып бээр сен бе ха-ха-ха дээш, аажок-ла өрээл долдур каттырарга бистер база чаа-ла каттырыштывыс.

«Кужур-даа» читкен, деспи долдур эът сыыгаан, ам кара мүнүн аартап каап олур бис. Ол аразында дуңмамны көрүп олурарымга чараш шырайы аажок турупкан, карактарының адаанда кара дээрбектер тыптып кээп-тир. Ынчалзажок бир-ле күш ону бүргээн болду. Дуңмам чугаазын уламчылап олур: «Эмчиде кандыг-даа кижилер чыдар-дыр, ийи харлыг, чугаазы безин ам-даа орта үнмээн чаш төл база чыдар. Авазы чүгле эккеп каан хүн көрген бис, «чангаш келийн, угбай, чүс акшадан берип көрем» дээрге, берип каан мен – ам-даа сураг. Мени көргеш чаш төл «аманяа кельбеди» дээрге чүгле оглум мени ынчаар адаар турган чүве деп дораан бодаан мен. Чаш төл орунда чыдып алган «манитайка-а (санитарка) деп алгырып-ла чыдыр. (Реанимация соонда ол палатага чаңгыс хонгаш өскээр көже берген улус бис). Черле чүү болган эвес дээш чеде бээримге, кужур чаш төл «пакалап» алган шимчеш безин дивес чыдыр. Ол хире арыгсилиг, былчашпазын бодап чыткан ышкажыл деп дуңмам уруг чуржузу-биле чаш ооллу кээргеп база четтигип олурлар.

Мен база аныяк өг-бүле ыыт чок чугааны деткип дыңнап олурувуста: «бо аныяк деп база болбас амыдыралда кайы-кайызыдаа бергелерни көрүп чорааш тыпчы берген уруглар-дыр, угбай. Аа, каш чыл чурттап тур силер деп мээң айтырыымга бир чыл дөрт ай дээрге, «ойт, а мен силерни элээн чурттап каапкан кылдыр көрдүм дей каапканымны безин эскербедим. Шынап-ла, бот-боттарын билчири кончуг, чай кадында бир-бирээзинге аякты-даа, омаашты-даа бо-ла суна каап олурарга, ынчаар бодааным ол боор.

Ийи чаавашкы чуртталгада чоок кижизин аза аспаандан адыра соп алганын бодап кээрге черле ынчаш сеткилимде чырык, экизи-даа кончуг кара мүннү аартап, ийи чаавашкыны көрүп орамындыг кижилерниң чүү-даа чүве торулбас тура-соруунга чалгынналып олурдум.

Н.НАКСЫЛ.

Февраль, 2006.

"ТЫВА ХҮРЕШТИ САЙЗЫРАДЫР ДИЗЕ..."

(Төнчүзү. Эгези 9-ку арында).

— Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш бистер 90 чылдардан бээр эжишкилер бис. Аяс Монгуш-биле иелээ шупту 10 катап хүрешкен бис. Беш-беш катап окташкан бис. Бо удаа таварышкан болза, солун болуру чадапчок турган. Шаанда Моолга ийи алдарлыг мөге үш-үш катап окташкаш, хайымын чарар дээш хүрешкеш, октажып чадап каан деп төөгү чугаа бар. Ол дег, бистер бот-боттарывысты октажып чадап каар болзувусса, чон чалгаарай берзе канчаар бис (*каттырар*).

— Тыва хүрешти моон-даа соңгаар сайзырадыр дээр болза кандыг сүмени кадып болур силер?

— Кончуг шын айтырыг. Бо айтырыг талазы-биле каш чыл бурунгаар, каш-даа катап таваржып келгеш, шагдан тура кончуг таныш өңнүктер Самойлов Хилик-оолович Монгуш дарга-биле чугаалажып турган бис. Оон аңгыда бо удаа база Монгуш дарга болгаш Шолбан Валерьевич Кара-оол, Шолбан Советович Иргит база Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш мөге эштерим-биле, колла кижи тыва хүрештиң салым-чолун чүктеп чоруур дарга Роман Степанович Монгуш суглар-биле арын көржүп, ажык чугаа кылганымга өөрүп тур мен. Олар-биле кончуг найыралчы, сагыш-сеткилдиң ханызындан чугаа болганын демдеглекседим. Тыва хүреш үе-биле деңге бодунуң база бир чадазын ажып эртип, чаа бедикче үнүп ап чоруп орар. Борта каш үүлдү демдеглеп каайын. Бир-ле дугаарында, Тывага хүрештиң клубтарын ажыдып, оларның аразында чижип, үргүлчү найыралчы маргылдааларны эрттирип турар болза эки. Кайы-даа спорт адаан чокка сайзыравас. Кожуун, суму бүрүзүнге ону тургузары күзенчиг. Тыванын Чазаа ону деткип, тускай Чазак деңнелдиг доктаал хүлээп ап, Аяс мөгениң ады-биле школа ажыдар деп турары кончуг эки. Бир эвес ындыг школа ажыттына бээр болза, бодум хуумдан шыдаар шаам-биле дузаны

кадарынга белен мен. Мөгени хүндүлеп, оларның дугайында хөй реклама кылыр болза, даартагы салгалга ол мөгени өттүнүп, мөге болур күзел-сорук оттурар. Моол мөгелер дег, эң улуг аттыг мөгеден эгелээш, амалап хүрежир болза, хүреш шынчы байдалга эртер база артык маргыштар үнмес болур ужурлуг. Эрткен хүрешке Ай-Демир биле Дамдин таварышпас турган, база-ла эпчок байдал тургустунганын эскердим. Хүрештиң ортузунда азы салыгның төнчү кезээнде чоннуң чоргаарал болган мөгези Аяс үнүп келирге, бис дег чаңчыкпаан улуска арай эпчок, чону улуг мөгезин хүндүлевейн, ортаа деңнелдиң мөгелери дег көрүп турар-дыр деп бодал башка кирип келир. Ынчап кээрге, Аяс мөге кажандаа бирги ээлчегде, ооң соонда Маадыр, Чимит дээш чоруй баар чижектиг. Мөгелерниң ылгавыр демдектерин эде көөр үе келген хире. Мөгениң хүрешке чедиишкинин, тиилелгезин албан көргүзери күзенчигдир. Моол мөгелерни чижек кылдыр алыр болза, күрүне чергелиг мөгениң бөргүнүң хавааанда төгерик хевирлиг мөңгүн-биле шуткаан демдекте күрүнениң Арзылаңы, Чааны, Начыны дээш, ол дириг амытаннарның дүрзүзүн сиилбип каан болур. Бөргүнүң соонда кызыл өңнүг кожаада күрүне Наадымында кайы хире чедиишкинниг хүрежип турганын көргүскен. Ону чон мөгениң бодундан-даа айтырып турбас, боду-ла көргеш билип кааптар. Октаткан мөге содааның ижин баан чежип бербейн, хая көрнүп алгаш кылаштап чоруй баары арай эпчок. Ол аныяк мөгелерден аңгыда моол мөгелер-биле үргүлчү хүрежип чораан мөгелер аразында элбек таваржып тур. Моолга ижин баан чешпес болза, «сеңээ октатпадым азы октаткан-даа болза, сеңээ бүгү назынымда кара сагыш сактып артым» дээн уткалыг. А чежип бергеш, октаткан мөгези улуг аттыг болза, колдуунуң адаандан, бичии мөге болза бодунуң колдуунуң адаандан эрттирер. Ол дээрге, «иштимде доңнай баглаан баам чежип, кара, багай сеткилим чогун илереттим, шынап-ла, күш четпедим, дараазында салыгларга тиилелгени күзедим» дээн ханы уткалыг езулал-дыр. База бир кол чүүл — мөге салыкчыларының хевин чаңгыс аайлап, хүрежип турар мөгезин канчаар салырын, кайы талазындан кээрин, мөге кижиниң мурнундан эртпезин, хүреш үезинде бөргүн канчаар тударын, кетсирин кончуг чугулага алырын сүмелээр-дир мен. А бо мээң чугаам тыва хүреш дүрүмүнде чугаалап турарындан сыр өске айтып бадылап каан болза буруудатпайн көрүңер. Хүреш дүрүмнерин бадылаарда, чонга, хоочун мөгелерге солун-сеткүүл дамчыштыр долузу-биле таныштырып, олардан сүме алыр, тыва хүрешти эртем езузу-биле өөренип, шинчилеп турар хөй-хөй эртемденнерлиг болурун күзээр-дир мен. Бо чугаалаан үүлдерим моолдарны кара олчаан кылдыр өттүнүңер дээн ыйыдыышкын эвес, а чоннуң, мөгелерниң сеткилинге таарзынган эки үүлдерни өөренип көөрүн, кол-ла үүл — тыва национал хевирни, аянны кадагалап арттырары тоң чугула. Бо айтырыг талазы-биле бис үстүнде адааным даргалар-биле чаңгыс сеткил-биле чугаалашкан болгаш, олар чону дээш улуг ажылды кылыр боор деп идегеп арттым.

— Солун чугаавысты төндүрүп тура, тыва чонга үүнү күзээр силер?

— Тыва аныяк, чараш мөгелер үнүп олурарынга чоргаарланып тур мен. Оларга улуг тыва мөге акыларыңарны хүндүлеп, олардан хөйнү өөренирин күзээр-дир мен. Тыва чонну мөге кижиниң хей-аъдының кежии үргүлчү карактап, оларның түрлүг шыдал-күжүнүң кежик-чолу чонунга кезээде дески чаагай чедип-ле чоруур болзун, тыва, моол национал хүреш делегейге алдаржыр болзунам деп күзээр-дир мен.

— Улуу-биле четтирдивис, чоруу-ңар чогузун!

Моолдуң база бир күчүтени-биле кыска-даа болза, чугаавысты доозуп тура, тыва хүреживистиң келир үези дээш аарып чоруур чонувусту боттарының бодалдарын, саналдарын бижий бээр боор деп идегеп арттывыс.

Бистиң корр.

Май 21 — Бүгү-делегейниң СПИД-тен аарааш чок болган кижилерниң сактыышкын хүнү

Оларны сагынмышаан...

Чылдың-на майның үш дугаар улуг-хүнүнде СПИД аарыындан аарааш чок болган кижилерни сактып, демдеглеп турар. Ол хүннү үгле чок апарган кижилерни сактыр дээш эвес, а ам дээрезинде эмнеттинмес аарыгдан аарыаан аныяктарга, чонга кичээндириг болзун дээш демдеглеп турары ол.

ВИЧ – кижиниң камгалал системазын чоорту хоозурадыр, эмнеттинмес аарыг. Бо аарыгдан назыхар, эр-херээжен, язы-сөөктен хамаарылга чокка кандыг-даа кижи аарый берип болур халдавырлыг аарыг.

Бүгү делегейниң кадык камгалал организациязының демдеглеп турары-биле алырга, чыл санында бүгү делегейде 50 млн. кижи өлүп турар. Ооң иштинде 16 млн. кижилерниң өлген чылдагааны халдавырлыг аарыглардан бооп турар. Сөөлгү 25 чылдар дургузунда СПИД-тен 24 млн. кижи чок апарган. Шак бүрүзүнде бо аарыгдан 350 хире кижилер аарып, өлүп турар. Бо үеде бүгү делегейде аарыгның янзы-бүрү клиниктиг көстүп келген аар хевирлеринден эгелээш, билдинмес чадазынга чедир аараан 42 млн. вирус эдилекчилери бар. Бо аарыгны колдуунда даштыкы овур-хевири кадык ышкаш көстүр кижилер хөйү-биле тарадып турарын демдеглээри артык эвес.

Россияда 1000 ажыг кижилер бо аарыгдан аарааш чок болган. Албан езузу-биле Россияда 353 муң СПИД аарыг кижилер бүрүткеттинген, ындыг-даа болза эксперттерниң санааны-биле чуртта ындыг аарыг улустуң саны миллион хире. Аарыг улустуң 80 хуузу аарыгны хан таварыштыр наркотиктиг бүдүмелдер сыкыртынып тургаш чышпырып алган бооп турар. Артканнары камгалаттынмаан эр-херээжен чорук таварыштыр аарыг чышпырып ап турарлар.

1999 чылга чедир ВИЧ камгалаттынмаан эр-херээжен чорук таварыштыр тарап турган болза, 2000-2004 чылга чедир көк дамыр таварыштыр аныяктар чышпырып ап турган. Ам 2004-2005 чылдардан эгелеп, катап камгалаттынмаан эр-херээжен чорук таварыштыр тарап эгелээн. Бир эвес ВИЧ мынчалдыр дүрген тараар болза, бо чоок каш чылдар дургузунда 8 млн. хире кижи аарый берип болур. 2001-2002 чылдарда Россияга ай санында-ла 5-10 муң аарыг кижилер тыптып турган. Олар колдуунда 15-30 хар аразында улустар.

Россия Федерациязының өске девискээринге бодааарга, Сибирь федералдыг округта СПИД-тен аарааш өлген улустуң саны 3 катап хөй. 2006 чылга чедир Тывага 29 кижи илереттинген. Кызыл хоорайда 16 (8 херээжен, 8 эр кижилер), Каа-Хем кожуунда 11 (8 херээжен, 3 эр кижи). Тожу кожуунда 1 херээжен кижи, Тес-Хем кожуунда 1 (чок апарган).

Бо аарыгдан аараан Викторнуң чугаазындан ооң чурттап эрткен чылдарында частырыгларының, хилинчектенген сагыш-сектилдиң оожум човууру, аарышкызы билдинип келир. «СПИД-тен аарыг мен деп коргунчуг бодалга чаңчыгары дыка нарын. Баштайгы хүннерде аарышкы, чуртталга дээш коргуушкун, килең, харын-даа боттан үдексиниишкин дээн ышкаш миннишкиннер келир. Оон чоорту аарышкы, килең, коргуушкун эрте бээрге, чуртталга биеги хевээр уламчылап эгелээр.

Мээң билгеним эң кол үүл — ындыг аарыгдан кижиниң д у ш бооп аарый бербези. Бис базым бүрүзү сөглээн сөзүвүс, харын-даа бодаан бодалдарывыс дээш безин харыысалгалыг болур ужурлуг бис.

Бо СПИД деп аарыгдан мээң аарый бергенимниң кол чылдагааны эш-өөрүмнүң «чаңгыс катап чурттаар болгай бис, амыдыралдың кайгамчык таалалдарын шуптузун ап четтигер херек» дээн теориязы болган. Ынчан амыдыралдан-даа, эш-өөрүмден-даа чыдып калыксавайн турган мен. Ынчангаш меңээ аарыг халдадып каан херээженни бичии-даа буруудатпас мен. Ооң-биле ужуражылга — бодумну кайы хамаанчок ап чораан байдалымның түңнели болган.

Эрткен болуушкуннарны сайгарып ора, кандыг-даа аарыгны эмнээрде, бир-ле дугаарында, сагыш-сеткилден эгелээри эң колдур деп түңнелге келдим. Аңаа кызымак чүткүл, күжениишкин херек. Кандыг-бир чүвени чедип алыр дээш, хүн бүрү, шак санында бодубиле демисежир, кылган базым, хөделиишкин бүрүзү эки түңнелди эккээр байдалды чедип алыры эргежок чугула. Ынчангаш бодубиле үргүлчү демисежир херек. Кандыг-даа оожургалдың херээ чок. Эң кол үүл — кандыг-даа аарыгның үнген дөзүн өскелерден дилевези. Чуге дээрге өөрүвүске таваржыр бүгү-ле багай үүлдерниң дөзү, дазылы бодувуста. Өске артканнары дээрге бистиң чазыгларывыстың түңнели, чылдагааны, амыдыралды өскээр билип турарывыс-тыр. Ынчангаш базым, хөделиишкин, харын-даа сөглээр сөс бүрүзүн үргүлчү, доктаамал сайгарары эргежок чугула дээрзин хөлчок эки билдим. Шупту үүлдерни хензиг, үүрмек үүлдерден эгелээр херек.

Боттуң амыдыралы кадыгдошкун. Хамыктың мурнунда бодун боду тиилээри дыка нарын. Бодунуң күзелдерин башкарып, өөренип алыры эргежок чугула. Бо бүгүнү мээң орай билгеним меңээ дыка хомуданчыг-дыр, ынчалза-даа мен ышкаш амыдыралды чедир угаавайн, чазып чоруур кижилерге бичии-даа бол, сүме болур ирги бе дээн сеткилим-дир».

Маңаа хамаарыштыр үүнү чугаалап болурул? Кандыг-даа багай үүлдерден боттарывыс ойлап, кадык-чаагай амыдыралды, шынчы чорукту шилип ап чоруур болзувусса, аарыг-аржык бистен чайлап чоруур дээрзин утпаалыңар!

Аита ХАЙЫН,
СПИД төвүнүң фельдшери.

Чарлал

Чөөн-Хемчик кожуунның ургларның спорт школазының тренер башкызы **НААДЫМ ЭКЕР-ООЛОВИЧ МОНГУШТУҢ** чырык адынга тураскааткан 18 харга чедир оолдар аразынга **тыва хүреш** маргылдаазы Хөндергей суурга болур. Аныяк мөгелерни чаладывыс.

Эгелээри: май 26-да 9.00 шакта Хөндергей суурга.

Херек документилер: паспорт, төрүттүнген дугайында херечилел, школадан справка.

Төрелдери.

Суг-Аксы ортумак школазының 2003 чылда **Саяна Николаевна КУУЛАРНЫҢ** адынга тывыскан Б-0544751 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери Чаа-Хөл кожуунның хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинге баштай улуг бухгалтерлеп, ооң соонда үр үеде удуртукчулап ажылдап чораан, «Кооперацияның тергиини» деп аттың эдилекчизи, Кооперацияның база Күш-ажылдың хоочуну

Ажыкмаа Биженеевна ДУВАТ-ООЛДУҢ

чок болганы-биле чоок кижилеринге болгаш дөргүлтөрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9597. Чагыг 52.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массальг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.